

University
of Cyprus

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα: Ευρωπαϊκό Δημόσιο Δίκαιο

Ονοματεπώνυμο: Αναστασία Χατζηαντώνη

Εξάμηνο: Χειμερινό Εξάμηνο 2022

Κωδικός μαθήματος: NOM540

Διδάσκων: Δρ. Ιωάννα Χατζηγιάννη

Θέμα διπλωματικής εργασίας: Το δικαίωμα δίκαιης δίκης σε περιβαλλοντικές υποθέσεις:

Συγκριτική ανάλυση της προσέγγισης του ΔΕΕ και του ΕΔΑΔ.

Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: achatz02@ucy.ac.cy

Λέξεις: 17978

1.ΠΕΡΙΛΗΨΗ:

Η παρούσα εργασία ασχολείται με το δικαίωμα δίκαιης δίκης σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, Το εν λόγω δικαίωμα διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στον τομέα του περιβάλλοντος, ενόψει της ελλιπούς περιβαλλοντικής νομοθεσίας και ιδίως της έλλειψης ρητού κατοχυρωμένου δικαιώματος στο περιβάλλον. Η μελέτη εξετάζει την προσέγγιση του δικαιώματος δίκαιης δίκης, αφενός από το δικαστήριο του Λουξεμβούργου τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο και αφετέρου από το Δικαστήριο του Στρασβούργου, με σκοπό να εντοπιστούν οι διαφορές εφαρμογής του δικαιώματος, ανάμεσα στα δύο συστήματα. Ιδιαίτερες δυνατότητες στο δικαίωμα δίκαιης δίκης, προσφέρει η Σύμβαση του Άαρχους, η οποία συνέβαλε θετικά στην ενδυνάμωση του δικαιώματος. Η σύμβαση διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο και κατά την ανάλυση της νομολογίας, η οποία ερμηνεύομενη από το ΔΕΕ, αποτέλεσε την «κινητήρια δύναμη» προς ενίσχυση του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, σε εθνικό επίπεδο. Την ιδιαίτερη αυτή σύμβαση «δανείστηκε» και το ΕΔΑΔ σε νομολογία του, παρόλο που δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος. Η μελέτη αξιολογεί εάν και σε ποιο βαθμό έχει χρησιμοποιηθεί από κάθε δικαστήριο το δικαίωμα δίκαιης δίκης και κατά πόσο υπήρξε διεύρυνση του. Η αξιολόγηση καταλήγει ότι η προστασία του δικαιώματος δίκαιης δίκης είναι αυστηρή ενώπιον του ΔΕΕ, αλλά πιο διευρυμένη ενώπιον εθνικών δικαστηρίων. Περιορισμένη κρίνεται και η προστασία του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη από το ΕΔΑΔ, εντούτοις συγκριτικά με το ΔΕΕ, θεωρείται ευρύτερη η προστασία που παρέχει. Η παρούσα εργασία, προβληματίζεται ιδιαίτερα με την στάση του ΔΕΕ για πρόσβαση σε ενωσιακό επίπεδο και προς τούτο προβαίνει σε ορισμένες εισηγήσεις.

2.ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

ΕΔΑΔ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

ΔΕΕ: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΚ: Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΚΜ: Κράτος Μέλος

ΜΚΟ: Μη κυβερνητικές Οργανώσεις

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΣΛΕΕ: Συνθήκη για την λειτουργία Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΓΔ: Γενικό Δικαστήριο

ΓΕ: Γενικός Εισαγγελέας

ΕΚ: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

ΧΘΔ: Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

ΚΣΣΕ: Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης

3.ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

1. Περίληψη.....	2
2. Συντομογραφίες.....	3
3. Περιεχόμενα.....	4
4. Εισαγωγή.....	5-8
5. Η σχέση του δικαιώματος δίκαιης δίκης με την Σύμβαση του Άαρχους	9-15
6. Νομολογιακή προσέγγιση του Δικαιώματος δίκαιης δίκης από το ΔΕΕ, σε περιβαλλοντικές υποθέσεις.....	15-16
6.1 Η πρόσβαση στο ΔΕΕ.....	17-29
6.2 Η πρόσβαση στα Εθνικά Δικαστήρια.....	29-37
7. Νομολογιακή προσέγγιση του Δικαιώματος δίκαιης δίκης από το ΕΔΑΔ, σε περιβαλλοντικές υποθέσεις.....	37-39
7.1 Ερμηνεία άμεσα συνδεδεμένων δικαιωμάτων (αρ. 6 και αρ. 13 ΕΣΔΑ).....	39-47
7.2 Ερμηνεία της πρόσβασης στην δικαιοσύνη ως μέρος ουσιαστικών δικαιωμάτων(αρ. 8).....	47-56
8. Σύγκριση ερμηνείας του δικαιώματος δίκαιης δίκης ανάμεσα στα δύο δικαστήρια.....	56-61
9. Συμπεράσματα - Κριτική	61-65
10. Επίλογος.....	65-67
11. Βιβλιογραφία.....	68-72

4. ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Το δικαίωμα δίκαιης δίκης γενικότερα θεωρείται μια σπουδαία «κατάκτηση» στον νομικό πολιτισμό. Είναι ζωτικής σημασίας, καθότι περιλαμβάνει επιμέρους δικαιώματα, μεταξύ των οποίων και το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο, αλλά κυρίως είναι απαραίτητο προκειμένου να εξασφαλιστούν ενώπιον της δικαιοσύνης όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα στα πλαίσια ενός κράτους δικαίου. Το δικαίωμα δίκαιης δίκης προστατεύεται από το αρ.47 και τα άρ.6 και 13 ΕΣΔΑ.¹ Ο όρος «πρόσβαση στη δικαιοσύνη» έχει την έννοια του δικαιώματος προσφυγής ενώπιον ενός ανεξάρτητου δικαστηρίου, το οποίο εγγυάται ότι θα εφαρμόσει τον νόμο ανεξάρτητα και αμερόληπτα.² Η πρόσβαση στην δικαιοσύνη είναι πρωταρχικής σημασίας, καθότι χωρίς αυτήν είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί ο σκοπός ύπαρξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα οποία προβλέπουν οι σχετικές Συμβάσεις.³ Ειδικότερα η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα είναι ζωτικής σημασίας, ενόψει του ότι οι παραβιάσεις της περιβαλλοντικής νομοθεσίας αφορούν το σύνολο της κοινωνίας και μόνο μέσω της εφαρμογής ενός αποτελεσματικού μηχανισμού πρόσβασης στη δικαιοσύνη, μπορεί να ελεγχθεί η εφαρμογή της νομοθεσίας και να προστατευθούν τα συλλογικά συμφέροντα της κοινωνίας.⁴

Ωστόσο η ανάγκη για πρόσβαση στην δικαιοσύνη είναι έντονη στον τομέα του περιβάλλοντος λόγω της “φτώχης” νομοθεσίας που υπάρχει. Στα πλαίσια του ΧΘΔ όπως και στην ΕΣΔΑ δεν προβλέπεται ρητό δικαίωμα στο περιβάλλον. Ο χάρτης προβλέπει σχετικά με το περιβάλλον, μόνο

¹ Μανώλης Περάκης, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2015) σελ. 317,318

² Francesco Francioni, 'The Rights of Access to Justice under Customary International Law' [2007] Oxford University Press p.3

³ Marjolein Schaap, 'ACCESS TO ENVIRONMENTAL JUSTICE FOR NGOS: REVIEWING THE EU LEGAL STANDING CRITERIA IN LIGHT OF THE AARHUS CONVENTION' [2013] p.1

⁴ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.2

το άρ.37 το οποίο αφορά μια γενική διακηρυκτική αρχή. Ως εκ τούτου υπήρχε έντονα η ανάγκη να κατοχυρωθούν διαδικαστικά δικαιώματα με σκοπό να εφαρμοστεί αποτελεσματικά το ουσιαστικό δικαίωμα στο περιβάλλον. Η σύμβαση δεν κατοχυρώνει ουσιαστικό δικαίωμα στο περιβάλλον, αλλά μέσω της κατοχύρωσης διαδικαστικών δικαιωμάτων βοηθά στην προστασία του. Ως αποτέλεσμα, το 1998 υπογράφεται η Σύμβαση του Άαρχους.⁵ Είναι το πρώτο διεθνές καθεστώς που προβλέπει με λεπτομέρεια τα περιβαλλοντικά διαδικαστικά δικαιώματα. Για σκοπούς της παρούσας έρευνας, μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στον τρίτο πυλώνα της σύμβασης, όπου προβλέπεται το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο. Η ΕΕ όπως και τα ΚΜ είναι συμβαλλόμενα μέρη στην σύμβαση του Άαρχους, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στο ΔΕΕ να αντιμετωπίσει στην νομολογία του ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση στη δικαιοσύνη.⁶ Μάλιστα τα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα έχουν χαρακτηριστεί ως «σημαντικότερη περιβαλλοντική προσθήκη στο δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τη διακήρυξη του Ρίο το 1992.»⁷

Είναι γνωστό ότι η πρόσβαση στα δικαστήρια της ΕΕ δύσκολα επιτυγχάνεται και αυτό οφείλεται στην αυστηρή ερμηνεία των κριτηρίων ενεργητικής νομιμοποίησης, η οποία χρονολογείται από το 1957 μέχρι και σήμερα, παρόλο που οι ανάγκες προστασίας του περιβάλλοντος έχουν μεταβληθεί, το ΔΕΕ εμμένει σε αυτή την ερμηνεία.⁸ Το ιδιαίτερο καθεστώς της Σύμβασης του Άαρχους, έρχεται όμως να δημιουργήσει μια νέα κατάσταση και δεδομένου ότι η ΕΕ αλλά και τα ΚΜ είναι συμβαλλόμενα μέρη στην σύμβαση, δεσμεύονται ως προς την τήρησή

⁵ Ιωάννα Α Κυριτσάκη, Το δικαίωμα στο περιβάλλον υπο το πρίσμα του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σακκουλας 2010) σελ. 36,37, 38

⁶ Ibid, σελ.2,3, 105

⁷ Birgit Peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p.1

⁸ Ludwig Kramer, 'The EU Courts and Access to Environmental Justice' [2015] Oxford University Press p.132, 133

της. Έτσι λοιπόν η σύμβαση του Άαρχους αποτέλεσε τον «μοχλό» για τη διεύρυνση του δικαιώματος πρόσβασης στα εθνικά δικαστήρια, καθότι το ΔΕΕ σε υποθέσεις που αφορούσαν το εθνικό δίκαιο αξίωσε από τα ΚΜ να διασφαλίσουν «ευρεία πρόσβαση» στη δικαιοσύνη σε εθνικό επίπεδο.⁹ Το ΔΕΕ όμως δεν ακολούθησε την ίδια πρακτική για τη πρόσβαση ενώπιον των Ευρωπαϊκών δικαστηρίων και δη διαπιστώθηκε ότι δεν συμμορφώνεται με τις απαιτήσεις της σύμβασης, παρόλο που δεσμεύεται εξίσου όπως και τα ΚΜ.¹⁰

Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη υποστηρίζεται, εκτός από την σύμβαση του Άαρχους και από την ΕΣΔΑ, στα άρθρα 6 και 13. Ενόψει της έλλειψης ουσιαστικού δικαιώματος στο περιβάλλον, το ΕΔΑΔ με προοδευτική διάθεση, χρησιμοποίησε την «μέθοδο» επέκτασης των υφιστάμενων δικαιωμάτων του άρθρου 2, άρθρου 6 και του άρθρου 8 προκειμένου να ερμηνεύσει περιβαλλοντικά δικαιώματα.¹¹ Μέσω της ερμηνείας των δικαιωμάτων αυτών, εντοπίζεται ότι έχει διευρυνθεί το δικαίωμα δίκαιης δίκης «μέχρι ένα βαθμό». Παρόλα αυτά η προστασία του δικαιώματος δίκαιης δίκης από το άρθρο 6 επικρίθηκε ως περιορισμένη λόγω των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την ενεργητική νομιμοποίηση αλλά και λόγω του δικονομικού της χαρακτήρα.¹² Επίσης η εξέταση της ερμηνείας του άρθρου 8 παρείχε σημαντικές δυνατότητες για το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, και ιδίως για το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ.¹³

Η παρούσα μελέτη αρχίζει στην ενότητα 2, συνδέοντας το δικαίωμα δίκαιης δίκης με την σύμβαση του Άαρχους, τονίζοντας την θετική συμβολή της σύμβασης στην ενίσχυση του

⁹ Ibid, 132, 133

¹⁰ Ibid, 132, 133

¹¹ Ilina cenevska, 'A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights' [2016] 28(2) Journal of Environmental Law p. 307,308

¹² ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

¹³ Application no 36022/97 HATTON AND OTHERS v THE UNITED KINGDOM [2003], par. 96

δικαιώματος δίκαιης δίκης. Η Ενότητα 3 εισάγει το γενικό δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, ενώπιον του ΔΕΕ. Ακολουθεί ανάλυση περιβαλλοντικής νομολογίας του ΔΕΕ, η οποία παρουσιάζει τα «προβλήματα» της αυστηρής ερμηνείας του ΔΕΕ, τα οποία έχουν αντίκτυπο στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη σε ενωσιακό επίπεδο, ενώπιον του ΔΕΕ(Ενότητα 3.1). Ταυτόχρονα, η ανάλυση νομολογίας του ΔΕΕ καταδεικνύει την «προσφορά» του ΔΕΕ, σε εθνικό επίπεδο, ιδίως εφαρμόζοντας τη Σύμβαση του Άαρχους(Ενότητα 3.2). Εν συνεχεία(Ενότητα 4), παρουσιάζεται η εφαρμογή του δικαιώματος δίκαιης δίκης από την «σκοπιά» του ΕΔΑΑ, με έμφαση στην ανάλυση νομολογίας των άμεσα συνδεδεμένων άρ.6 και 13 ΕΣΔΑ(Ενότητα 4.1), και της έμμεσης ερμηνείας του αρ.8. Συγκεκριμένα παρουσιάζεται η «περιοριστική ερμηνεία»(αρ.6,13,8) του ΕΔΑΔ αλλά παράλληλα και οι δυνατότητες που προσφέρθηκαν για το δικαίωμα δίκαιης δίκης, ενόψει της «επεκτατικής ερμηνείας μέσω άλλων δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ(αρ.8), παρά την έλλειψη ρητού δικαιώματος στο περιβάλλον(Ενότητα 4.2). Σκοπός της μελέτης είναι να αναλύσει την προσέγγιση του δικαιώματος δίκαιης δίκης από τα δύο συστήματα δικαιοσύνης, ώστε να συγκρίνει την έκταση προστασίας του εν λόγω δικαιώματος στο καθένα από αυτά.(Ενότητα5). Στην Ενότητα 6 συνοψίζονται τα συμπεράσματα από την ανάλυση κάθε ενότητας, ασκώντας κριτική σε αυτά. Η εργασία καταλήγει(Ενότητα 7) στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα δίκαιης δίκης προστατεύεται ευρύτερα ενώπιον του ΕΔΑΔ, παρά σε ενωσιακό επίπεδο ενώπιον του ΔΕΕ. Εντούτοις προβλήματα παρουσιάζουν και τα δύο συστήματα τα οποία χρήζουν εξέλιξης και βελτίωσης. Προς τούτο προτείνονται ορισμένες λύσεις, ιδίως ως προς την προσέγγιση του ΔΕΕ για την πρόσβαση ενώπιον του, όπου εντοπίζεται ότι παρουσιάζει τα περισσότερα προβλήματα, χωρίς κάποια ένδειξη «υποχώρησης», μέχρι στιγμής.

5. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΔΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΥΣ:

Το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη προστατεύεται από το αρ.6(1) της ΕΣΔΑ και από το αντίστοιχο αρ.47(2) του ΧΘΔ. Είναι ένα θεμελιώδες δικαίωμα το οποίο χρονολογείται από την εποχή της Magna Carta του 1215 και θεωρείται «επίτευγμα» του παγκόσμιου νομικού πολιτισμού.¹⁴ Το πρώτο εδάφιο του αρ.47 αναφέρεται στο δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Πηγή έμπνευσης του αρ.47 αποτέλεσε το αρ.6(1) και το αρ.13 ΕΣΔΑ. Εντούτοις η προστασία που παρέχει το αρ.47 είναι ευρύτερη από αυτήν του ομόλογου άρθρου της ΕΣΔΑ, καθώς προβλέπεται πραγματική προσφυγή ενώπιον δικαστηρίου.¹⁵ Το ΔΕΚ βασιζόμενο στα αρ.6 και 13 της ΕΣΔΑ, κατέστησε σαφές ότι η αρχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας είναι μια εκ των γενικών αρχών του δικαίου, που πηγάζει από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών.¹⁶ Το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας είναι ένα πολυεπίπεδο δικαίωμα, αποτελούμενο από επιμέρους δικαιώματα και αρχές. Μεταξύ αυτών, είναι και το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη. Το τελευταίο είναι ένα αυτοτελές δικαίωμα το οποίο συγκαταλέγεται στα διαδικαστικά δικαιώματα, ήτοι εκείνα τα οποία αποσκοπούν στη διασφάλιση ουσιαστικών δικαιωμάτων ή συμφερόντων, χωρίς όμως να δημιουργούν τέτοια δικαιώματα ή υποχρεώσεις.¹⁷

Όσον αφορά την προστασία του περιβάλλοντος, όπως γνωρίζουμε, δεν υπάρχει ρητό δικαίωμα διαβίωσης σε υγιές περιβάλλον. Γι' αυτό το λόγο προβλέφθηκε το αρ.37 του ΧΘΔ το οποίο απαιτεί από την ΕΕ να ενσωματώσει στην πολιτική της, ένα υψηλό επίπεδο προστασίας

¹⁴ Βασίλης Γ Τζεμος, Ο χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2015) σελ.534

¹⁵ Ibid, σελ.523-524

¹⁶ C- 222/84 Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary [1986] par. 18

¹⁷ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.24

του περιβάλλοντος και να βελτιώσει την ποιότητα του περιβάλλοντος με βάση την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης.¹⁸ Δεν ήταν όμως αρκετή μόνο αυτή η πρόβλεψη στο ΧΘΔ. Υπήρχε μεγάλη ανάγκη να διαμορφωθούν διαδικαστικοί κανόνες οι οποίοι να έχουν ως στόχο να εφαρμόσουν αποτελεσματικά το ουσιαστικό δικαίωμα στο περιβάλλον.¹⁹ Έτσι οι προσπάθειες ξεκίνησαν από το 1980, με την υιοθέτηση της διακήρυξης του Σαλτσμπουργκ, στην συνέχεια το 1992 με την διακήρυξη του Ρίο, σύμφωνα με την Αρχή 10 που αφορούσε την συμμετοχή του κοινού στην διαχείριση περιβαλλοντικών ζητημάτων, συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και στο δικαίωμα πρόσβασης σε περιβαλλοντικές πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές καθώς και πρόσβαση ενώπιον δικαιοδοτικών και διοικητικών οργάνων. Η διακήρυξη του Ρίο δεν ήταν δεσμευτική. Φτάσαμε τελικά το 1998 στην υπογραφή της Σύμβασης του Άαρχους.²⁰ Είναι μια διεθνής συνθήκη η οποία τέθηκε σε ισχύ το 2001, υπό την προστασία της Οικονομικής Επιτροπής Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη(UNECE). Είναι η πρώτη διεθνής σύμβαση η οποία συνδέει τα περιβαλλοντικά δικαιώματα με τα ανθρώπινα δικαιώματα.²¹

Η Σύμβαση κατοχυρώνει τρία διαδικαστικά δικαιώματα τα οποία είναι άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους, δηλ. το δικαίωμα στην ενημέρωση, το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα.²² Στόχος της σύμβασης είναι να προστατεύσει το δικαίωμα κάθε ατόμου της παρούσας αλλά και μελλοντικής γενιάς, να διαβιεί σε ένα κατάλληλο περιβάλλον για την

¹⁸ Άρθρο 37, Χάρτης Θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής, 2000/C-364/01,

¹⁹ Ιωάννα Α Κυριτσάκη, Το δικαίωμα στο περιβάλλον υπο το πρίσμα του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σακκουλας 2010) σελ. 37

²⁰ Ibid, 37, 38

²¹ Aine ryall, 'The Aarhus Convention: Standards for Access to Justice in Environmental Matters' [2019] Cambridge University Press p.116

²² Aine ryall, 'The Aarhus Convention: Standards for Access to Justice in Environmental Matters' [2019] Cambridge University Press p.116

υγεία και την ευημερία του. Επίσης θεμελιώδης στόχος της σύμβασης αποτελεί η ενίσχυση της «περιβαλλοντικής δημοκρατίας».²³

Κομβικό σημείο «συνάντησης» για το δικαίωμα δίκαιης δίκης και τη σύμβαση του Άαρχους, είναι ιδίως το άρ.9(3) της Σύμβασης, καθότι διαπιστώνεται ότι η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, στο καθεστώς της σύμβασης του Άαρχους, είναι εμπνευσμένη από το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη του αρ.6 της ΕΣΔΑ.²⁴ Στόχος του τρίτου πυλώνα της σύμβασης, είναι να ελέγχονται οι πράξεις ή παραλείψεις που επηρεάζουν την νομοθεσία για το περιβάλλον ή προκαλούν ζημιά στο περιβάλλον. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο διαμέσου της πρόσβασης ενώπιον ενός αμερόληπτου και ανεξάρτητου δικαστηρίου, σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα.²⁵ Το διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο διακυβέρνησης, διαφοροποιούν το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, αναλόγως, σε ποιο από αυτά εμπίπτει.²⁶ Κάθε επίπεδο, παρά τα ζητήματα που αντιμετωπίζει σε σχέση με την εφαρμογή της σύμβασης, έχει προσθέσει το δικό του «λιθαράκι», ώστε να πραγματοποιηθούν ορισμένες βελτιώσεις της πρόσβασης στην δικαιοσύνη και κατ' επέκτασίν του δικαιώματος δίκαιης δίκης.

Σε διεθνές επίπεδο, η σύμβαση του Άαρχους υπήρξε πρωτοποριακή σε σχέση με τον μηχανισμό ίδρυσης της Επιτροπής Συμμόρφωσης . Εκείνο που διακρίνει την Επιτροπή, είναι η σύνθεσή της, η οποία χαρακτηρίζεται από ανεξαρτησία. Τα μέλη της, που είναι 9 στο

²³ Ibid, p.116

²⁴ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.97

²⁵ Ibid, σελ.97

²⁶ Ibid, σελ.78

σύνολο, επιλέγονται από την Σύνοδο των Συμβαλλόμενων Κρατών.²⁷ Αξιοσημείωτη είναι και η δυνατότητα του «κοινού», περιλαμβανομένου και των ΜΚΟ να υποβάλουν αναφορά σχετικά με εικαζόμενη μη συμμόρφωση των μερών με τις απαιτήσεις της σύμβασης.²⁸ Η Επιτροπή έχει συμβουλευτικό χαρακτήρα, διατυπώνει συστάσεις και προτάσεις, με απώτερο στόχο να συμμορφωθούν τα μέρη ως προς τις υποχρεώσεις τους προς την σύμβαση. Τα πορίσματα της Επιτροπής δεν είναι νομικά δεσμευτικά αλλά ενισχύονται εάν η Σύνοδος Συμβαλλόμενων Μερών τα υιοθετήσει.²⁹ Ο καινοτόμος μηχανισμός ίδρυσης της Επιτροπής συμμόρφωσης, παρόλο που δεν δεσμεύει ως προς τα πορίσματα του, διαδραματίζει ζωτικής σημασίας ρόλο, αφού ελέγχει τα συμβαλλόμενα μέρη από ενδεχόμενες καταχρήσεις της σύμβασης του Αρχαίου και επομένως διασφαλίζει το δικαίωμα δίκαιης δίκης από τέτοιες καταχρήσεις.

Σε ενωσιακό επίπεδο, η Σύμβαση του Αρχαίου αποτελεί μια «μεικτή συμφωνία», καθότι έχει συναφθεί τόσο από την ΕΕ όσο και από τα ΚΜ της.³⁰ Το ΔΕΕ σε νομολογία του επιβεβαίωσε ότι οι διατάξεις της σύμβασης αποτελούν «αναπόσπαστο μέρος» της ενωσιακής έννομης τάξης.³¹ Ενόψει τούτου λοιπόν, συνάγεται ότι η ΕΕ υποχρεούται να ερμηνεύει τους κανόνες της σύμφωνα με την σύμβαση του Αρχαίου.³² Το αρ. 9(3) της σύμβασης διεύρυνε

²⁷ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Αρχαίου και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.95

²⁸ Ibid, σελ 95, 96

²⁹ Ibid, σελ.96

³⁰ Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, Σύμβαση Αρχαίου- 20 χρόνια μετά Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη στις περιβαλλοντικές διαφορές υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ (Εκδόσεις Σακκουλα edn, 2019) σελ. 10

³¹ C-240/09 Lesoochránárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky [2010], par. 30

³² C-115/09 Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV v Bezirksregierung Arnsberg [2011] 289 par. 41

τον κύκλο των ενεργητικά νομιμοποιούμενων προσώπων, αφού επιτρέπει πρόσβαση στο «κοινό», δηλαδή σε φυσικά η νομικά πρόσωπα, περιλαμβανομένου και των ΜΚΟ, σε αντίθεση με το αρ. 9(2) που περιορίζεται μόνο σε «ενδιαφερόμενο κοινό.»³³ Η σύμβαση δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο των ΜΚΟ. Όπως δήλωσε η ΓΕ Sharpston στην υπόθεση *Trianel*, οι ΜΚΟ βρίσκονται «σε μια μοναδική προνομιακή θέση.»³⁴ Ήδη εντοπίζεται η πρώτη θετική επίδραση της σύμβασης του Άρχους προς διεύρυνση του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Πρόκειται για μια σημαντική προσθήκη, εάν συνυπολογίσουμε τον συλλογικό χαρακτήρα που εκπροσωπεί μια ΜΚΟ σε περιβαλλοντικά ζητήματα και συνεπώς το σημαντικό «έργο» που εκτελεί για το σύνολο της κοινωνίας. Το ΔΕΕ στα πλαίσια της υποχρέωσης του να ερμηνεύσει το ενωσιακό δίκαιο σύμφωνα με το αρ. 9(3) της σύμβασης του Άρχους, ανέπτυξε νομολογία σύμφωνα με την οποία απαιτεί από τα εθνικά δικαστήρια να διευρύνουν την πρόσβαση ενώπιον τους σε περιβαλλοντικά θέματα, με «ασπίδα» την εξασφάλιση αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας(αρ.47).³⁵ Το ΔΕΕ στηριζόμενο στην διασφάλιση ενός ολοκληρωμένου ενωσιακού συστήματος ενδίκων μέσων, αξιώνει από τα κράτη μέλη να κάνουν χρήση της προδικαστικής παραπομπής του άρ.267 της ΣΛΕΕ, αναφορικά με το κύρος των πράξεων της ενωσιακής έννομης τάξης.³⁶ Το αρ. 9(3) της σύμβασης «σχεδιάστηκε» με τρόπο που να αφήνει περιθώρια διακριτικής ευχέρειας στα κράτη, για την πρόβλεψη κριτηρίων πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Αυτή η πρακτική δημιουργούσε προβλήματα αφού ορισμένα κράτη έθεταν

³³ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.105

³⁴ OPINION OF ADVOCATE GENERAL SHARPSTON, C-115/09 Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV v Bezirksregierung Arnsberg [2011] 773 par.54

³⁵ Ιωάννα Χατζηγιάννη, 'Πρόσβαση στη δικαιοσύνη για την προστασία του περιβάλλοντος: Το έννομο συμφέρον στην Κύπρο υπό το φως της Σύμβασης του Άρχους και της εφαρμογής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση' [2020] τεύχος 2 Nbonlinegr σελ.228-229

³⁶ Ibid, σελ. 228-229

πιο αυστηρά κριτήρια στην νομοθεσία του, εμποδίζοντας έτσι την «πραγματική πρόσβαση» των ΜΚΟ. Το δικαστήριο, παρόλο που ο τρίτος πυλώνας της σύμβασης δεν ενσωματώθηκε με οδηγία στα κράτη μέλη, περιόρισε την δικονομική αυτονομία των κρατών μελών ως προς την ερμηνεία του.³⁷ Ο περιορισμός επήλθε με την ανάλογη χρήση την αρχής της ισοδυναμίας, σύμφωνα με την οποία οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες δεν μπορούν να είναι λιγότερο ευνοϊκοί σε σχέση με άλλα αντίστοιχα ένδικα μέσα του εθνικού δικαίου, ως και της αρχής αποτελεσματικότητας, η οποία απαιτεί να εξασφαλίζεται πρακτικά η αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου και οι δικονομικοί κανόνες εσωτερικού δικαίου να μην καθιστούν «αδύνατη ή εξαιρετικά δύσκολη» την άσκηση δικαιωμάτων ενωσιακού δικαίου.³⁸ Για σκοπούς ερμηνείας του αρ.9(3) της σύμβασης το δικαστήριο εφάρμοσε αντίστοιχα και την αρχή υπεροχής του δικαίου ευρωπαϊκής ένωσης, υποχρεώνοντας τα ΚΜ να μην εφαρμόζουν εσωτερικό κανόνα ο οποίος αντίκειται σε ενωσιακό.³⁹ Παρατηρείται ότι σε ενωσιακό επίπεδο, το δικαστήριο βασιζόμενο σε ένα συνδυασμό αρχών, ήτοι την αρχή της αποτελεσματικότητας, την αρχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, την αρχή της υπεροχής και την διαδικασία του αρ.267 ΣΛΕΕ, κατάφερε πράγματι να ενισχύσει τις απαιτήσεις του αρ.9(3) της σύμβασης του Άαρχους. Η σύμβαση λοιπόν αποτέλεσε τον «μοχλό» προκειμένου να βελτιωθεί η πρόσβαση στη δικαιοσύνη ιδίως στο εσωτερικό των κρατών μελών, σε ζητήματα περιβαλλοντικού δικαίου.

Συνοψίζοντας λοιπόν, θα ήταν άδικο να μην αναγνωρίσουμε τη «θετική» συμβολή της σύμβασης του Άαρχους στο δικαίωμα δίκαιης δίκης. Τα άρθρα 47 ΧΘΔ, 6 και 13 της ΕΣΔΑ

³⁷ Ibid, σελ. 231

³⁸ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.10, 166

³⁹ Ibid, σελ. 10,126

περιέχουν μια γενική αναφορά στο δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και στο δικαίωμα δίκαιης δίκης, ενώ αντιθέτως, το άρ.9(3) της σύμβασης καθιερώνει πιο σαφείς υποχρεώσεις. Αυτό καταδεικνύει η ευρύτερη ερμηνεία του άρθρου σχετικά με τον όρο «κοινό», όπου προσδιορίζει συγκεκριμένα τα πρόσωπα που έχουν δικαίωμα πρόσβασης. Επιπλέον η Επιτροπή Συμμόρφωσης, μόνο θετικά αποτελέσματα μπορεί να αποφέρει, καθώς ερμηνεύοντας το περιεχόμενο των περιβαλλοντικών υποχρεώσεων αλλά και διατυπώνοντας τα κριτήρια που αποτελούν την βάση για αξιολόγηση της συμμόρφωσης των μερών, αποσαφηνίζει ακόμα πιο συγκεκριμένα τις απαιτήσεις της σύμβασης. Όσο περισσότερες αναφορές φτάνουν στην κατοχή της Επιτροπής Συμμόρφωσης τόσο περισσότερο βελτιώνεται η νομολογία, εφόσον φυσικά, λαμβάνει υπόψιν τα πορίσματα αυτού του ανεξάρτητου οργάνου. Ενώπιον της Επιτροπής τέθηκαν μέχρι σήμερα, περισσότερες από 150 αναφορές, οι οποίες προέρχονταν κυρίως από πολίτες και ΜΚΟ.⁴⁰ Τέλος, το «επίτευγμα» του δικαστηρίου ΕΕ να διευρύνει την πρόσβαση σε εθνικό επίπεδο, περιορίζοντας τη διαδικαστική αυτονομία των ΚΜ είναι αξιοσημείωτο, και τούτο αποδεικνύει η νομολογία η οποία εξετάζεται στην επόμενη ενότητα. Έχουν γίνει λοιπόν σημαντικά διαβήματα, τα οποία δεν μπορούν να αγνοηθούν. Όσο η σύμβαση του Άρχους αποκτά μεγαλύτερο νομικό αντίκτυπο στο εσωτερικό των ΚΜ, άλλο τόσο θα «δυναμώνει» και το δικαίωμα δίκαιης δίκης, Ο συνδυασμός του αρ.47 του Χάρτη με το άρ.9(3) της σύμβασης του Άρχους, αποτελούν το «όχημα» για αποτελεσματική δικαστική προστασία των ενωσιακών περιβαλλοντικών κανόνων.⁴¹

⁴⁰ Ibid, σελ. 96

⁴¹ Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987 par.45

6.ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΔΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΕ, ΣΕ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ:

Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα στηρίζεται στο δικαίωμα δίκαιης δίκης το οποίο σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, θεσπίζεται στο άρ.47 του ΧΘΔ και στα άρ.6 και 13 της ΕΣΔΑ, τα οποία αλληλεπικαλύπτονται.⁴² Εκτός από τα άρθρα αυτά το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη καλύπτεται και από το αρ. 9(3) της Σύμβασης του Άαρχους.⁴³

Σε ενωσιακό επίπεδο υπάρχουν διάφοροι τρόποι με τους οποίους μπορεί να προσφύγει κανείς ενώπιον ευρωπαϊκών δικαστηρίων. Πρώτιστα, προβλέπεται η άμεση προσφυγή ακύρωσης με βάση το άρ.263(4) της ΣΛΕΕ.⁴⁴ Κατά δεύτερον, προσφέρεται η προδικαστική παραπομπή του αρ.267 της ΣΛΕΕ, η οποία όμως εξαρτάται από το εάν ο εθνικός δικαστής επιλέξει να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα.⁴⁵ Τρίτον, μετά τη θέση σε ισχύ της σύμβασης του Άαρχους, προβλέφθηκε ο κανονισμός του Άαρχους 1367/2006 που προσφέρεται ιδίως για ΜΚΟ.⁴⁶ Τέλος, υπάρχει η δυνατότητα που δημιουργήθηκε με την μεταρρυθμιστική συνθήκη της Λισαβόνας.⁴⁷

Η παρούσα ενότητα ασχολείται με την προσέγγιση του δικαιώματος δίκαιης δίκης από το ΔΕΕ, τόσο σε ενωσιακό, όσο και σε εθνικό επίπεδο. Μέσω της ανάλυσης της νομολογίας θα φανεί εάν και σε ποιο βαθμό το ΔΕΕ, κάνει χρήση του δικαιώματος δίκαιης δίκης στα δύο επίπεδα.

⁴² Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συμβούλιο της Ευρώπης, 'Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη' [2016] σελ. 17, 18

⁴³ Ibid, σελ.17

⁴⁴ Άρθρο 263(4) ΣΛΕΕ

⁴⁵ Άρθρο 267 ΣΛΕΕ

⁴⁶ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.131

⁴⁷ Ibid, 141

6.1 Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΟ ΔΕΕ:

Το ΔΕΚ σε νομολογία του⁴⁸, επισήμανε ότι η έννοια του δικαιώματος δίκαιης δίκης αποτελείται από διάφορα στοιχεία, όπου μεταξύ αυτών περιλαμβάνει δικαιώματα άμυνας, την αρχή της ισότητας των όπλων, το δικαίωμα πρόσβασης στα δικαστήρια και το δικαίωμα στη νομική συνδρομή. Εκείνο που μας απασχολεί περισσότερο στην παρούσα ενότητα είναι το δικαίωμα πρόσβασης στα δικαστήρια, από το οποίο προκύπτει το δικαίωμα δίκαιης δίκης.⁴⁹

Η ΣΛΕΕ προβλέπει δύο τρόπους με τους οποίους μπορεί να αμφισβητηθεί η νομιμότητα του κοινοτικού δικαίου. Πρώτον, είναι το άρ.263(4) της ΣΛΕΕ, αναφορικά με την άμεση πρόσβαση ενώπιον του ΔΕΚ, μέσω προσφυγής ακυρώσεως.⁵⁰ Δεύτερον, είναι το άρ.267 ΣΛΕΕ σχετικά με την έμμεση πρόσβαση, μέσω προδικαστικών παραπομπών για το κύρος των πράξεων της ΕΕ από τα Εθνικά Δικαστήρια.⁵¹ Υπάρχει όμως ακόμα ένας τρόπος για πρόσβαση στην δικαιοσύνη, για περιβαλλοντικά θέματα. Πρόκειται για τη διοικητική διαδικασία επανεξέτασης με βάση τον κανονισμό του Αάρχους 1367/2006.⁵²

Το γενικό δικαίωμα άμεσης πρόσβασης στα Ευρωπαϊκά Δικαστήρια, ρυθμίζεται από το άρ.263(4) ΣΛΕΕ, το οποίο θέτει σαν προϋπόθεση το «άμεσο» και «ατομικό» συμφέρον.⁵³ Οι εν λόγω προϋποθέσεις δημιούργησαν την ανάγκη για τροποποίηση της Συνθήκης της Λισαβόνας. Η ερμηνεία την οποία ακολουθεί το Δικαστήριο σε σχέση με το αρ.263(4), ενδεχομένως να αποτελεί και το βασικότερο εμπόδιο για την πρόσβαση στην δικαιοσύνη. Κατά πάγια νομολογία,

⁴⁸ Case 305/05 *Ordre des barreaux francophones et germanophone and Others v Conseil des ministres* [2007] 383, par.29-31

⁴⁹ Giacomo di federico, 'THE EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS, 4. The Protection of Fundamental Rights Under the Lisbon Treaty' [2011] 8 Springer, p.100

⁵⁰ Άρθρο 263(4) ΣΛΕΕ

⁵¹ Άρθρο 267 ΣΛΕΕ

⁵² Regulation (EC) 1367/2006 on the application of the provisions of the Aarhus Convention to Community institutions and bodies OJ 2006, L 264/13, Art 10

⁵³ Άρθρο 263(4) ΣΛΕΕ

το δικαστήριο αξιώνει να συντρέχουν σωρευτικά, οι δύο προϋποθέσεις.⁵⁴ Η προϋπόθεση «ατομικού» συμφέροντος έχει επικριθεί και χαρακτηριστεί σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, ως μια περιοριστική ερμηνεία.⁵⁵ Ως τέτοια, αποτρέπει την ευρεία πρόσβαση στη δικαιοσύνη ενώπιον των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων. Τα κριτήρια «αμεσότητας» και «ατομικότητας» είναι άμεσα συνδεδεμένα με την υπόθεση *Plaumann*, όπου το Δικαστήριο έθεσε σαν πρωταρχική προϋπόθεση το «ατομικό» συμφέρον. Οι αιτούντες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, πρέπει να αποδείξουν ότι η προσβαλλόμενη απόφαση τους επηρεάζει διαφορετικά από άλλα πρόσωπα, λόγω ιδιαίτερων ιδιοτήτων ή περιστάσεων.⁵⁶ Εν προκειμένω το Δικαστήριο δεν αποδέχτηκε ότι η *Plaumann* είχε «ατομικό ενδιαφέρον», λόγω του ότι η δραστηριότητα της, δηλαδή η εισαγωγή κλεμεντίνης, μπορούσε να πραγματοποιηθεί από οποιονδήποτε και άρα δεν την καθιστούσε «μοναδική».⁵⁷

Η υιοθέτηση του τεστ της *Plaumann* καθίσταται προβληματική και για τις ΜΚΟ, οι οποίες στην ουσία εμποδίζονται με κάθε τρόπο από την πρόσβαση ενώπιον των ευρωπαϊκών δικαστηρίων. Τούτο καταδεικνύει η υπόθεση *Greenpeace*, όταν απαιτεί από τα μέλη μιας Ένωσης να μπορούν να ασκήσουν προσφυγή ακυρώσεως μεμονωμένα. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι από τη φύση τους, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, σκοπό έχουν να προστατεύσουν τα συλλογικά συμφέροντα της κοινωνίας και όχι μόνο τα συμφέροντα «ατόμων», σπάνια θα μπορέσουν να έχουν πρόσβαση στα Ευρωπαϊκά Δικαστήρια, αφού δεν θα πληρούν την προϋπόθεση «ατομικότητας».⁵⁸ Ουσιαστικά το Δικαστήριο στην εν λόγω υπόθεση απαίτησε από τις ΜΚΟ, να επικαλούνται και να αποδεικνύουν «ατομικό» σύνδεσμο με την αμφισβητούμενη πράξη,

⁵⁴ Case T-18/10 Inuit Tapiriit Kanatami and Others v Parliament and Council [2011] 419, par.72

⁵⁵ Case 50/00 P Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union (ECJ) [2002] 462, par. 44

⁵⁶ Case 25-62 Plaumann & Co v Commission of the European Economic Community [1962] page 107

⁵⁷ Case 25-62 Plaumann & Co v Commission of the European Economic Community [1962]

⁵⁸ Case -321/95 P Stichting Greenpeace Council (Greenpeace International) and Others v Commission of the European Communities [1997]

εξομοιώνοντας έτσι τις περιβαλλοντικές οργανώσεις με ιδιώτες.⁵⁹ Οι αναιρεσιδόντες θεώρησαν εσφαλμένη την κρίση του δικαστηρίου, καθότι, με την απαίτηση «ο ιδιώτης να ανήκει σε «κλειστό κύκλο» για να θεωρηθεί ότι μια κοινοτική πράξη τον αφορά ατομικά», «δεν έλαβε υπόψη του τη φύση και τον ειδικό χαρακτήρα των περιβαλλοντικών συμφερόντων επί των οποίων στήριξαν την προσφυγή τους.» Εντούτοις, το ΓΔ σε άλλη υπόθεση⁶⁰, έκρινε ότι ο ίδιος ο ισχυρισμός των προσφευγουσών ότι «η προστασία και η ρύθμιση του περιβάλλοντος είναι κάτι που επηρεάζει «τους πάντες τόσο στη σημερινή όσο και στις μελλοντικές γενιές», κάθε άλλο παρά υποστηρίζει την έννοια του «ατομικού συμφέροντος».⁶¹

Στην υπόθεση *Sabo*, επτά αιτητές, μεταξύ αυτών, άτομα και ΜΚΟ, προσέφυγαν στο ΓΔ εναντίον του ΕΚ και του Συμβουλίου της ΕΕ. Οι αιτητές ισχυρίστηκαν ότι οι διατάξεις που περιλαμβάνει η οδηγία αναφορικά με την δασική βιομάζα, δεν συνάδουν με τις αρχές της ΕΕ. Επομένως η σχετική Οδηγία παραβιάζει το άρ.191 ΣΛΕΕ και τα ατομικά τους δικαιώματα σύμφωνα με τον ΧΘΔ. Συγκεκριμένα προέβαλαν, ότι τα προϊόντα δασικής βιομάζας και οι σταθμοί παραγωγής ενέργειας που λειτουργούν με βιομάζα, επηρέασαν μια ομάδα ατόμων μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και οι αιτητές.⁶² Για ακόμα μια φορά τέθηκε το ζήτημα ερμηνείας του αρ.263(4). Το ΓΔ απέρριψε την αγωγή για το λόγο ότι δεν απέδειξαν ότι πληρούν την προϋπόθεση «ατομικού» ενδιαφέροντος και εξήγησε τους λόγους. Αρχικά, επισήμανε ότι η οδηγία αποτελεί πράξη γενικής ισχύος και έχει ισχύ για όλα τα άτομα, καταλήγοντας ότι οι αιτούντες δεν

⁵⁹ Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, Σύμβαση Ααρχους- 20 χρόνια μετά Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη στις περιβαλλοντικές διαφορές υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ (Εκδόσεις Σακκουλα edn, 2019) σελ. 49

⁶⁰ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, Par 30

⁶¹ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, Par 30

⁶² Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020]

προσκόμισαν στοιχεία που να τους ξεχωρίζουν μεμονωμένα ως αποδέκτες.⁶³ Οι προσφεύγοντες για τεκμηριώσουν τον ισχυρισμό τους για τη μη καταλληλότητα της ερμηνείας του ατομικού συμφέροντος, στηρίχθηκαν στα περιστατικά της υπόθεσης *Codorniu*. Το Δικαστήριο όμως θεώρησε ότι επρόκειτο για διαφορετική περίπτωση, αφού στην *Codorniu* είχε απωλεσθεί συγκεκριμένο κεκτημένο δικαίωμα, ενώ εν προκειμένω οι αιτητές δεν προέβαλαν τέτοια απώλεια.⁶⁴ Τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, όταν εκδίδουν πράξη γενικής ισχύος, έχουν υποχρέωση να σέβονται τους ανώτερους κανόνες δικαίου, περιλαμβανομένου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Παρόλα αυτά, προκειμένου ένας αιτητής να αποδείξει το παραδεκτό της αγωγής του, δεν είναι αρκετό να επικαλεστεί μόνο, ότι μια πράξη γενικής ισχύος παραβιάζει θεμελιώδη δικαιώματα, αλλιώς το αρ.263(4) δεν θα είχε νόημα.⁶⁵ Το ΓΔ δεν αποδέχτηκε τον ισχυρισμό ότι έπρεπε να μεταρρυθμιστεί η ερμηνεία για το «άμεσο» και «ατομικό ενδιαφέρον». Αντιθέτως τόνισε ότι αυτή η μεταρρύθμιση εναπόκειται στα ΚΜ της ΕΕ.⁶⁶

Ακολούθησε έφεση στο Ευρωπαϊκό δικαστήριο, η οποία απορρίφθηκε, υιοθετώντας τους λόγους του ΓΔ. Το ΔΕΕ ενώ επιβεβαιώνει ότι η προϋπόθεση «ατομικού» συμφέροντος του αρ.263(4), πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα με την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, εντούτοις ούτε η εν λόγω αρχή φαίνεται να είναι «ικανή» να πείσει το δικαστήριο να υποχωρήσει ως προς την αυστηρή ερμηνεία της απαίτησης «ατομικότητας»⁶⁷ Δεν φαίνεται να υπάρχει πρόθεση του ΔΕΕ για «χαλάρωση» της αυστηρής ερμηνείας των προϋποθέσεων του

⁶³ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, C-297/20 P, par. 29,30

⁶⁴ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, C-297/20 P, par. 32

⁶⁵ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, C-297/20 P, par.33,34

⁶⁶ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, C-297/20 P, par. 45

⁶⁷ C-297/20 P *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2021] 24 par. 32

αρ.236(4), για πρόσβαση στο ίδιο το ΔΕΕ. Η αυστηρή προσέγγιση του ΔΕΕ ως προς την ερμηνεία του αρ.263(4) φαίνεται να έχει «ριζώσει» καλά στην νομολογία του. Το δικαστήριο μπροστά σε κάθε επιχείρημα που αφορά ενδεχόμενη χαλάρωση της ερμηνείας του αρ.263(4), τονίζει τα όρια της δικαιοδοσίας του. Ακόμα και σήμερα, το δικαστήριο, δεν υποχωρεί από τις πάγιες απαιτήσεις του, ούτε μπροστά στο θεμελιώδες δικαίωμα δίκαιης δίκης(αρ.47). Είναι σημαντικό ότι το δικαστήριο επικαλείται το αρ.47 του Χάρτη στην υπόθεση *Sabo*, ωστόσο δεν προχωρά ένα βήμα παραπέρα, διευρύνοντας αυτό το δικαίωμα. Υπό το πρίσμα της υπόθεσης *sabo* δεν κατέστη δυνατό να διευρυνθεί η προστασία του δικαιώματος δίκαιης δίκης.

Το ΔΕΚ επιμένει να εξετάζει τις προϋποθέσεις παραδεκτού του αρ.263(4) ενώπιον του, αποδίδοντας τους την ίδια «στενή» ερμηνεία. Συνεπώς, φυσικό ή νομικό πρόσωπο που δεν είναι άμεσα και ατομικά ενδιαφερόμενος, δεν μπορεί να επικαλεστεί το δικαίωμα για δικαστική προστασία. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι εάν παραχωρήσει πρόσβαση χωρίς να συντρέχουν οι εν λόγω προϋποθέσεις, θα υπερβεί την δικαιοδοσία που του παραχωρείται βάσει των συνθηκών.⁶⁸

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσει το δικαστικό κενό που δημιουργήθηκε από την περιοριστική προσέγγιση του, ως προς τις προϋποθέσεις παραδεκτού, προχώρησε σε τροποποίηση του τρίτου εδαφίου του αρ.263(4) της ΣΛΕΕ, σε αντικατάσταση του αρ.230(4)ΕΚ. Πλέον τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα έχουν δικαίωμα να ασκήσουν ευθεία προσφυγή χωρίς να χρειάζεται να πληρούν την προϋπόθεση «ατομικού» ενδιαφέροντος, υπό τον όρο ότι συνεχίζουν να πληρούν την προϋπόθεση «άμεσου» ενδιαφέροντος και η προσφυγή στρέφεται κατά κανονιστικής πράξης, η οποία δεν πρέπει να συνεπάγεται εκτελεστικά μέτρα.⁶⁹

Έτσι, το εν λόγω άρθρο έδωσε τη δυνατότητα στους αιτούντες να προσβάλουν οποιαδήποτε

⁶⁸ Case 50/00 P *Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union* [2002] 462 par. 44

⁶⁹ Steve peers and marios costa, 'ACCESS TO JUSTICE AND THE ROLE OF THE COURT OF JUSTICE: THE CASE OF PRIVATE LITIGANTS' [2016] *The case of private litigants (City Law School (CLS) Research Paper No 2017/02)*, Research Paper No 2017/02, p.1-2

δεσμευτική πράξη(οδηγίες, αποφάσεις, κανονισμοί) και όχι μόνο την εγκυρότητα αποφάσεων. Παρά την τροποποίηση αυτή, παραμένει ίδιο το *locus standi*, ήτοι τα άτομα, προκειμένου να αμφισβητήσουν την εγκυρότητα μιας δεσμευτικής πράξης, θα πρέπει προηγουμένως να επιδείξουν *locus standi*.⁷⁰ Ενώ αρχικά από την τροποποίηση, φαίνεται να επωφελούνται οι ιδιώτες, αφού πλέον πρέπει να αποδείξουν μονό την προϋπόθεση «αμεσότητας», εντούτοις τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Συνάγεται ότι σε περίπτωση που δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις του αρ.263(4) της ΣΛΕΕ, δηλαδή η κανονιστική πράξη δεν μπορεί να προσβληθεί με προσφυγή ακύρωσης ή σε περίπτωση που η κανονιστική πράξη χρειάζεται εκτελεστικά μέτρα, τότε απαιτείται να συντρέχουν σωρευτικά και οι δύο προϋποθέσεις.⁷¹ Άρα καταλήγουμε στον ίδιο παρονομαστή. Επιπρόσθετα, η απαίτηση, «η κανονιστική πράξη να μην συνεπάγεται εκτελεστικά μέτρα», δεν είναι σαφής, αφού ως επι το πλείστο, οι περιβαλλοντικοί κανόνες απαιτούν εκτελεστικά μέτρα. Ιδίως, οι οδηγίες, οι οποίες για να μεταφερθούν στο εσωτερικό δίκαιο των ΚΜ, εξαρτώνται από την διακριτική ευχέρεια των ΚΜ και προϋποθέτουν την εφαρμογή μέτρων από τα ΚΜ.⁷² Καταδεικνύεται λοιπόν, ότι το τεστ της Λισαβόνας δεν βοήθησε σε μεγάλο βαθμό, καθώς τα εμπόδια για την πρόσβαση στην δικαιοσύνη δεν εξαλείφθηκαν πλήρως. Η απαίτηση και εφαρμογή των κριτηρίων του τεστ της *Plaumann*, εξακολουθεί να «υπερισχύει» .

Γενικότερα η έννοια του «ατομικού» συμφέροντος επικρίθηκε πολύ έντονα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα επι του παρόντος , υπήρξε η κριτική του ΓΕ στην υπόθεση *UPA*, όπου στη πραγματικότητα ο ΓΕ υποδεικνύει στο ΔΕΕ, ότι πρέπει να αναθεωρήσει τη στάση του.

⁷⁰ Miguel Ángel Núñez Rial, Nicolas Anaïs, Oscar Björkholm, Sebastian Zivkovic and William Yüksel, 'Inuit, Case C-583/11 P of 3 October 2013 and Microban, T-262/10 of 25 October 2011 – A short assessment of 'locus standi' for persons in annulment actions' [2014] EuLaworebro

⁷¹ Alexander Kornezov, 'LOCUS STANDI OF PRIVATE PARTIES IN ACTIONS FOR ANNULMENT: HAS THE GAP BEEN CLOSED?' [2014] 73(1) Cambridge University Press p.25

⁷² Ioanna Hadjiyianni, 'JUDICIAL PROTECTION AND THE ENVIRONMENT IN THE EU LEGAL ORDER: MISSING PIECES FOR A COMPLETE PUZZLE OF LEGAL REMEDIES' [2021] 58(1) Common Market Law Review, p. 787

Συγκεκριμένα ο ΓΕ υποστήριξε ότι «πρέπει να αναγνωρισθεί ότι ένα μέτρο αφορά ατομικά ένα πρόσωπο όταν, λόγω της ιδιαίτερης θέσεως στην οποία βρίσκεται το εν λόγω πρόσωπο, το μέτρο αυτό θίγει ή είναι ικανό να θίξει ουσιαστικώς τα συμφέροντά του.»⁷³ Επιπλέον, ο ΓΕ επισήμανε ότι «...Αναμφισβήτητα, η περιορισμένη δυνατότητα ασκήσεως προσφυγής από ιδιώτες θεωρείται ευρέως μια από τις λιγότερες ικανοποιητικές παραμέτρους της κοινοτικής έννομης τάξεως». Επικρίσεων δεν έχει τύχει μόνον η περιορισμένη δυνατότητα προσβάσεως των ιδιωτών στην κοινοτική δικαιοσύνη, αλλά και η πολυπλοκότητα και η πρόδηλη έλλειψη συνοχής που είναι αποτέλεσμα προσπαθειών του Δικαστηρίου να δεχθεί τη δυνατότητα ασκήσεως ενώπιον του προσφυγής, όταν η παραδοσιακή προσέγγιση του ζητήματος μπορεί να οδηγήσει σε πρόδηλη «αρνησιδικία»...Καίτοι υπάρχουν αμφιβολίες ως προς το μέτρο των ενδεχόμενων επικρίσεων που μπορούν να διατυπωθούν κατά της νομολογίας, είναι αναμφισβήτητο ότι η δυνατότητα προσφυγής ενώπιον του Δικαστηρίου είναι ένας τομέας στον οποίο απαιτείται, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, οι νόμοι να χαρακτηρίζονται από σαφήνεια και συνοχή, και να είναι εύκολα καταληπτοί.» Η κριτική του ΓΕ στην ως άνω απόφαση επιβεβαιώνει την «τεράστια» σημασία που υπάρχει, να διευρυνθεί το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη.

Στην υπόθεση *Jégo-Quéré*, το Πρωτόδικο Δικαστήριο αποφάνθηκε για δεύτερη φορά(μετά την υπόθεση *Codorniu*) ότι το κριτήριο «ατομικού» ενδιαφέροντος ικανοποιείται, με το σκεπτικό ότι «μια κοινοτική διάταξη γενικής ισχύος η οποία αφορά άμεσα ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο, το αφορά επίσης ατομικά αν επηρεάζει κατά τρόπο σαφή και ενεστώτα τη νομική του κατάσταση, περιορίζοντας τα δικαιώματά του ή επιβάλλοντάς του υποχρεώσεις. Ο αριθμός και η κατάσταση άλλων προσώπων που επηρεάζονται επίσης ή επηρεάζονται δυνητικώς από την εν

⁷³ Case 50/00 P *Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union* 1 (OPINION OF ADVOCATE GENERAL JACOBS) [2022] 197 par.60

λόγω διάταξη δεν αποτελούν, συναφώς, εκτιμήσεις ασκούσες επιρροή.»⁷⁴ Από τη μέχρι τώρα νομολογία του Δικαστηρίου ΕΕ, είναι η δεύτερη φορά που δίνεται διαφορετική ερμηνεία στην προϋπόθεση «ατομικού» συμφέροντος. Ενώ η πιο πάνω απόφαση δημιουργεί ελπίδες για ενδεχόμενη χαλάρωση του κριτηρίου «ατομικότητας», εντούτοις τελικά το Δικαστήριο στην αναιρετική δίκη ανέτρεψε την πρωτόδικη απόφαση και δεν αποδέχτηκε ότι η προσφεύγουσα συνδέεται ατομικά με την πράξη. Εν προκειμένω το Δικαστήριο ακολούθησε την απόφαση που έλαβε στην *UPA*, επανερχόμενο και πάλι στην περιοριστική προσέγγισή του και τονίζοντας την υποχρέωση των ΚΜ να δημιουργήσουν ένα σύστημα ενδίκων μέσων και διαδικασιών, ζητά από αυτά «να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν τους διαδικαστικούς κανόνες που διέπουν την άσκηση αγωγής, με τρόπο που να επιτρέπει στα φυσικά και νομικά πρόσωπα να αμφισβητούν την νομιμότητα οποιασδήποτε απόφασης.»⁷⁵

Αυτή η γραμμή, την οποία ακολουθεί η νομολογία, δεν συμμορφώνεται ούτε με τις απαιτήσεις της Σύμβασης του Άαρχους, για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Ήδη η Επιτροπή Συμμόρφωσης του Άαρχους αποφάνθηκε προς αυτή την κατεύθυνση.⁷⁶ Πιο προβληματική είναι η στάση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία ναι μεν αναγνωρίζει ότι πρέπει να υπάρξει συμμόρφωση με την Σύμβαση του Άαρχους, αλλά θεωρεί ότι αυτό θα πρέπει να επιτευχθεί διαμέσου της τροποποίησης του κανονισμού του Άαρχους και όχι μέσω των προϋποθέσεων για ενεργητική νομιμοποίηση.⁷⁷ Η Επιτροπή όπως και το ΔΕΕ μεταθέτουν την ευθύνη στα εθνικά δικαστήρια. Πολύ εύστοχη ήταν η γνώμη του ΓΕ, στην αντίληψη του Δικαστηρίου ότι, ένας ιδιώτης έχει τη δυνατότητα να υποβάλει αίτημα για έκδοση προδικαστικής απόφασης και

⁷⁴ Case T-177/01 *Jégo-Quérel et Cie SA v Commission of the European Communities* [2002] 112 par. 51

⁷⁵ Case 50/00 P *Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union* 1 (OPINION OF ADVOCATE GENERAL JACOBS) [2002] 197 par. 43-45

⁷⁶ Ioanna hadjiyianni, 'Multi-Level Governance in Action: Access to Justice in National Courts in Light of the Aarhus Convention and its Incorporation in the EU Legal Order' [2020] *Kluwer Law International* p. 9-10

⁷⁷ EC Report, υποσ. 17

συνεπώς αυτό παρέχει πλήρη και αποτελεσματική δικαστική προστασία. Ορθά ο ΓΕ τονίζει ότι μια τέτοια νομολογία δεν συμβαδίζει με τη νομολογία για αποτελεσματική δικαστική προστασία.⁷⁸ Είναι φανερό πως μέχρι στιγμής, το ΔΕΕ συνεχίζει ακάθεκτο να θέτει αυστηρά όρια στην ερμηνεία των προϋποθέσεων «ατομικού» και «άμεσου» ενδιαφέροντος, χωρίς να λαμβάνει υπόψιν τις απαιτήσεις της Σύμβασης του Άαρχους, παρόλο που η ΕΕ είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση του Άαρχους και επομένως οφείλει συμμορφώνεται προς αυτήν. Η στάση του ΔΕΕ δεν βοηθά καθόλου στην ενίσχυση του δικαιώματος δίκαιης δίκης, αλλά ακριβώς το αντίθετο, περιορίζει το δικαίωμα αυτό.

Το ΔΕΚ, ουκ ολίγες φορές, έχει αναφέρει ότι η Συνθήκη καθιέρωσε ένα πλήρες σύστημα ενδίκων μέσων και διαδικασιών, με σκοπό να διασφαλιστεί ο δικαστικός έλεγχος νομιμότητας των πράξεων των κοινοτικών οργάνων, δίνοντας αυτή την αρμοδιότητα στον κοινοτικό δικαστή.⁷⁹ Η Κοινότητα υποχρεούται να λαμβάνει υπόψιν της την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που κατοχυρώνεται στο αρ.47 του ΧΘΔ, ως και στο άρ.6 και 13 ΕΣΔΑ. Πρόκειται για μια από τις γενικές αρχές του δικαίου, η οποία στηρίζεται στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των ΚΜ.⁸⁰ Εντούτοις, το ΔΕΕ ακόμα και σήμερα εμμένει στην αυστηρή ερμηνεία του, επαναλαμβάνοντας προηγούμενη νομολογία, σύμφωνα με την οποία, το άρ.47 ΧΘΔ δεν απαιτεί την άνευ όρων πρόσβαση ενώπιον Δικαστηρίων της ΕΕ.⁸¹ Το ΔΕΕ εφαρμόζει την φόρμουλα της *Foto-Frost*, θεωρώντας ότι η υποβολή προδικαστικών παραπομπών μέσω των εθνικών δικαστηρίων, διασφαλίζουν ένα πλήρες σύστημα ενδίκων μέσων.⁸² Σε εθνικό επίπεδο το αρ.19(1) ΣΛΕΕ υποχρεώνει τα ΚΜ να «παρέχουν επαρκή ένδικα μέσα, ώστε να εξασφαλίζεται η

⁷⁸ OPINION OF ADVOCATE GENERAL JACOBS [2002], σκ.102

⁷⁹ Case 50/00 P *Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union* (ECJ) [2002] 462, par.40

⁸⁰ Case 222/84 *Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary* [1986], par. 18

⁸¹ Case T-141/19 *Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union* [2020] 179, par41,42

⁸² Case 314/85 *Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost* [1987] 452

αποτελεσματική νομική προστασία στους τομείς που καλύπτονται από το δίκαιο της Ένωσης». Έτσι λοιπόν το ΔΕΕ αναθέτει στα εθνικά δικαστήρια την ευθύνη να διαφυλάσσουν και να σέβονται το Χάρτη, ιδίως όμως, δίνει έμφαση στον πρωταρχικό ρόλο που διαδραματίζουν τα εθνικά δικαστήρια στο πολυεπίπεδο σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁸³ Υποστηρίζεται μάλιστα, ότι η αυστηρή προσέγγιση του δικαστηρίου ως προς την άμεση πρόσβαση των ιδιωτών στο ΔΕΕ, εξισορροπείται από την έμμεση πρόσβαση, ήτοι η προσφυγή ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων διαμέσου προδικαστικής παραπομπής.⁸⁴ Αυτό το επιχείρημα είναι άστοχο, καθότι ο δικαστικός έλεγχος που ασκείται σε κάθε μια από τις περιπτώσεις αυτές δεν είναι ισοδύναμος. Στην περίπτωση προσφυγής ακύρωσης, επανεξετάζονται τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης και αυτό ασκεί επιρροή στο αποτέλεσμα. Αντιθέτως, στην περίπτωση προδικαστικής παραπομπής, το δικαστήριο απλά ερμηνεύει και αξιολογεί, κατά πόσο οι πράξεις των κοινοτικών οργάνων είναι νόμιμες. Επίσης πολύ σημαντικό, ότι επαφίεται στην κρίση και μόνο του Εθνικού Δικαστηρίου, εάν θα στείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Εν τέλει οι παρατηρήσεις που γίνονται σε επίπεδο προδικαστικής απόφασης, δεν είναι δεσμευτικές.⁸⁵

Προκειμένου, η ΕΕ να συμμορφωθεί με το άρ.9(3) της Σύμβασης του Άαρχους, εφαρμόστηκε ο λεγόμενος κανονισμός του Άαρχους. Προς τον σκοπό αυτό προβλέφθηκαν δύο στάδια, τα οποία αλληλεξαρτώνται. Πρώτο στάδιο αποτελεί το άρ.10 που αφορά εσωτερική επανεξέταση, η οποία διενεργείται από το ίδιο το όργανο ή οργανισμό της Ένωσης που εξέδωσε

⁸³ Giacomo di federico, 'THE EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS, 4. The Protection of Fundamental Rights Under the Lisbon Treaty' [2011] 8 Springer, p.44-45

⁸⁴ Case 294/83 Parti écologiste "Les Verts" v European Parliament [1986] 166 par. 23

⁸⁵ Susana galera rodrigo, 'The right to a fair trial in the European Union: lights and shadows* O direito ao devido processo legal na União Europeia: luzes e sombras' [2015] 2(2) Revista de Investigações Constitucionais page 21,22

την σχετική διοικητικό πράξη ή παράλειψη.⁸⁶ Όμως το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού είναι περιορισμένο καθώς μόνο ΜΚΟ μπορούν να υποβάλουν αίτηση και υπό τον όρο ότι πληρούν ορισμένα κριτήρια. (μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας, στόχος η προστασία περιβάλλοντος, διάρκεια σύστασης)⁸⁷ Δεύτερο στάδιο αποτελεί η διοικητική προσφυγή. Η πράξη που προσβάλλεται πρέπει να έχει ατομικό περιεχόμενο, να είναι νομικά δεσμευτική, να έχει εξωτερική ισχύ και να εκδίδεται βάσει του περιβαλλοντικού δικαίου. Επομένως δεν μπορούν να προσβληθούν πράξεις που εκδίδονται από όργανα της ΕΕ με νομοθετική αρμοδιότητα ή πράξεις γενικής ισχύος.⁸⁸ Είναι αδιανόητο να προβλέπεται διαδικασία επανεξέτασης η οποία διενεργείται από το ίδιο όργανο που αποφάνθηκε για την προσβαλλομένη πράξη. Εξάλλου αυτός είναι και ο σκοπός μιας επανεξέτασης, να ερευνηθούν ξανά οι περιστάσεις από όργανα διαφορετικά από εκείνα που αποφάσισαν, ούτως ώστε να κρίνουν αντικειμενικά και χωρίς κανέναν επηρεασμό ή προκατάληψη. Αν αυτό δεν συμβαίνει, τότε δεν δύναται να γίνει λόγος για αμεροληψία.

Διαφάνηκε από τα παραπάνω ότι η πρόσβαση στα Ευρωπαϊκά Δικαστήρια παραμένει «ελάχιστη», τόσο για ιδιώτες όσο και για περιβαλλοντικές ενώσεις. Σε κάθε περίπτωση το ΔΕΕ δεν φαίνεται να είναι διατεθειμένο να διαφοροποιήσει την πάγια νομολογία του⁸⁹ σε σχέση με την ερμηνεία των όρων παραδεκτού κατά πράξεων που εκδίδονται από ενωσιακά όργανα.⁹⁰

Το μεγαλύτερο εμπόδιο που συναντούν οι αιτούντες παραμένει η απαίτηση για άμεσο και ατομικό συμφέρον του αρ.263(4).Ειδικά ως προς τις περιβαλλοντικές οργανώσεις, το Δικαστήριο

⁸⁶ Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, Σύμβαση Ααρχους- 20 χρόνια μετά Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη στις περιβαλλοντικές διαφορές υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ (Εκδόσεις Σακκουλα edn, 2019) σε. 34

⁸⁷ Ibid, σελ. 34-35

⁸⁸ Ibid, σελ. 35-36

⁸⁹ Case 50/00 P Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union (ECJ) [2002] 462

⁹⁰ Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, Σύμβαση Ααρχους- 20 χρόνια μετά Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη στις περιβαλλοντικές διαφορές υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ (Εκδόσεις Σακκουλα edn, 2019) σελ. 55

θα έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψιν τα συλλογικά συμφέροντα που πρεσβεύουν οι εν λόγω οργανώσεις και να αναθεωρήσει την αυστηρή του ερμηνεία. Είναι αδύνατον τέτοιες οργανώσεις να αποδείξουν «ατομικό» συμφέρον. Η νομοθεσία που προστατεύει το περιβάλλον δεν μπορεί να θεωρείται αποτελεσματική αφ' ης στιγμής άτομα και ενώσεις συναντούν εμπόδια στο δρόμο προς την δικαιοσύνη.

Όσον αφορά την Συνθήκη της Λισαβόνας, μέσω του νέου άρ.263(4), φάνηκε να μην συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό, στην έλλειψη ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Ενδεχομένως η συνθήκη να αποτελεί το σημαντικότερο «κλειδί» για την επίλυση του προβλήματος, ήτοι της περιορισμένης πρόσβασης στα Ευρωπαϊκά δικαστήρια. Μια διαφορετική ερμηνεία της συνθήκης, ίσως διευρύνει την πρόσβαση, τόσο για ιδιώτες όσο και για ΜΚΟ. Ενόψει της εμμονής του ΔΕΕ να εφαρμόζει το τεστ της *Plaumann*, πολύ σημαντικός είναι ο ρόλος που διαδραματίζει ο νόμος και δη η Συνθήκη, αφού πλέον η αποτελεσματική δικαστική προστασία στον τομέα περιβαλλοντικού, εξαρτάται από τον Νομοθέτη.⁹¹

Το ΔΕΕ απαιτεί από τα εθνικά δικαστήρια να προβλέψουν ενώπιόν τους ένα σύστημα ενδίκων μέσων που διασφαλίζει ευρεία πρόσβαση στην περιβαλλοντική δικαιοσύνη, θεωρώντας ότι με αυτό το τρόπο θα επιτευχθεί και ευρεία πρόσβαση σε επίπεδο ΕΕ. Εντούτοις, κάθε επίπεδο, διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό, δεν μπορεί μεμονωμένα να επιφέρει ένα πλήρες σύστημα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Αντιθέτως, μόνο μια πολυεπίπεδη συνεργασία μπορεί να το πετύχει.⁹²

⁹¹ Ioanna hadjiyianni, 'JUDICIAL PROTECTION AND THE ENVIRONMENT IN THE EU LEGAL ORDER: MISSING PIECES FOR A COMPLETE PUZZLE OF LEGAL REMEDIES' [2021] 58(1) Common Market Law Review, p. 809-810

⁹² Ioanna hadjiyianni, 'JUDICIAL PROTECTION AND THE ENVIRONMENT IN THE EU LEGAL ORDER: MISSING PIECES FOR A COMPLETE PUZZLE OF LEGAL REMEDIES' [2021] 58(1) Common Market Law Review, p. 809-811

Εν κατακλείδι, μελετώντας κανείς την νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και γενικότερα τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει το δικαίωμα δίκαιης δίκης(αρ.47) ενώπιόν του, παρατηρεί ότι το δικαίωμα αυτό δεν επιδρά στο σκεπτικό του Δικαστηρίου σε σχέση με την ερμηνεία που δίδεται στο αρ.263 της ΣΛΕΕ. Αντιθέτως το ΔΕΕ κάτω από την «ομπρέλα» του δικαιώματος δίκαιης δίκης, απαιτεί από τα εθνικά δικαστήρια να διευρύνουν την πρόσβαση ενώπιόν τους.

6.2. Η πρόσβαση στα Εθνικά Δικαστήρια:

Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, υπήρξε πολύ μεγάλη η συνεισφορά της Σύμβασης του Άαρχους, σε δικονομικά ζητήματα του περιβαλλοντικού δικαίου και κυρίως για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη.⁹³ Είναι γνωστό ότι δεν έχει δοθεί από την ΕΕ η απαραίτητη προσοχή στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Οι τρεις πυλώνες της Σύμβασης του Άαρχους: πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες, συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και πρόσβαση στη δικαιοσύνη, δεν έχουν υλοποιηθεί στον ίδιο βαθμό. Σε σχέση με τον πρώτο πυλώνα, η ΕΕ ενέκρινε την οδηγία 2003/4, ενώ για τον δεύτερο και τρίτο πυλώνα την οδηγία 2003/353, σε αντικατάσταση της οδηγίας 85/337. Η τελευταία οδηγία αξιολογεί τις επιπτώσεις στο περιβάλλον, από δημόσια και ιδιωτικά έργα. Συνεπώς μόνο εν μέρει υλοποιήθηκε ο δεύτερος και τρίτος πυλώνας.⁹⁴

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν υπάρχει οδηγία που να προβλέπει για το γενικό δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη.⁹⁵ Οι υποχρεώσεις που απορρέουν από το αρ.9(3) δεν ενσωματώθηκαν

⁹³ Mariolina eliantonio, 'The relationship between EU secondary rules and the principles of effectiveness and effective judicial protection in environmental matters: towards a new dawn for the 'language of rights'?' [2019] 12(2) Review of European Administrative Law p. 97

⁹⁴ Charles poncelet, 'Access to Justice in Environmental Matters: Recent Developments' [2012] 14 International Community Law Review 179-180

⁹⁵Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.155

στην κοινοτική έννομη τάξη, όπως ρητά αναφέρει ο ΓΕ.⁹⁶ Παρά τις προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2003, να θεσπιστεί σχετική οδηγία για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, αυτό δεν κατέστη εφικτό, καθότι τα ΚΜ θεώρησαν ότι αυτό αντιτίθεται στην αρχή της επικουρικότητας και της δικονομικής αυτονομίας των ΚΜ.⁹⁷

Ως ήταν αναμενόμενο, το ζήτημα έλλειψης μεταφοράς του άρ.9(3) της Σύμβασης θα προέκυπτε ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Ακριβώς αυτό το ερώτημα τέθηκε ενώπιον του Σλοβακικού Δικαστηρίου στην υπόθεση C-240/09.⁹⁸ Η *Lesoochránarske Zoskupenie* (LZ) είναι μια ΜΚΟ η οποία προσέφυγε στο Σλοβακικό Δικαστήριο για το λόγο ότι το Υπουργείο Περιβάλλοντος της Σλοβακίας δεν της επέτρεψε να συμμετάσχει στην διοικητική διαδικασία λήψης αποφάσεων αναφορικά με την οδηγία της ΕΕ για τους οικοτόπους(93/43/ΕΟΚ). Η οδηγία αυτή προέβλεπε τα σχετικά με την παραχώρηση εξαιρέσεων στο σύστημα των ειδών και περιοχών που προστατεύονται από την οδηγία. Η LZ ΜΚΟ αμφισβητούσε την προστασία του είδους καφέ αρκούδας από τις σλοβακικές αρχές. Έτσι, μετά την απόρριψη από το Υπουργείο, η LZ υπέβαλε προσφυγή στο Ανώτατο Δικαστήριο και το τελευταίο με την σειρά του, παρέπεμψε αίτημα για προδικαστική απόφαση στο ΔΕΕ.⁹⁹

Αρχικά σε σχέση με τα αποτελέσματα του άρ.9(3) της Σύμβασης του Άαρχους, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι αυτό δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.¹⁰⁰ Σε κάθε περίπτωση όμως αξιώνει όμως από τα εθνικά δικαστήρια να ερμηνεύουν

⁹⁶ OPINION OF ADVOCATE GENERAL SHARPSTON, C-240/09 *Lesoochránarske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky* [2010] 436, par. 76

⁹⁷ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.155

⁹⁸ Case 240/09 *Lesoochránarske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*[2011] 125

⁹⁹ *Ibid*

¹⁰⁰ Case 240/09 *Lesoochránarske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*[2011] 125 par. 49

το εθνικό τους δίκαιο με τρόπο που να συνάδει, στο μέτρο του δυνατού, με τους στόχους του αρ.9(3) της Σύμβασης του Άαρχους, σε συνδυασμό και με τον σκοπό αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που απορρέει από το δίκαιο της ΈΕ.¹⁰¹ Δεν είναι δυνατόν να επιτραπεί υπό το φως της αρχής της αποτελεσματικότητας, ερμηνεία η οποία καθιστά «αδύνατη ή εξαιρετικά δυσχερή την άσκηση δικαιωμάτων που απορρέουν από την έννομη τάξη της ΕΕ»¹⁰²

Παρά τις αδυναμίες που επιφέρει η έλλειψη ευρωπαϊκής νομοθεσίας επί του αρ.9(3), από την άλλη, αυτή η έλλειψη έδωσε «έναυσμα» στο Δικαστήριο να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην αρχή της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας, ώστε τα εθνικά δικαστήρια βασιζόμενα σε αυτές, να τηρούν το καθήκον συνεπούς ερμηνείας.¹⁰³

Παρόλο που στο αρ.9(3) της Σύμβασης του Άαρχους αναφέρθηκε ότι τα ΚΜ είναι εκείνα που έχουν την ευθύνη για να υλοποιήσουν του στόχους της σύμβασης, το γεγονός ότι το ΔΕΕ, έχει την αρμοδιότητα να ερμηνεύει μέσω προδικαστικών αποφάσεων τα περί της σύμβασης του Άαρχους, αυτό απομακρύνει τις πιθανότητες για διαφορετική ερμηνεία από τα ΚΜ και έτσι συμβάλει σε μια ομοιόμορφη ερμηνεία.¹⁰⁴

Διαφωτιστική επί του θέματος μας, υπήρξε και η υπόθεση *Protect Natur*. Πρόκειται για περιβαλλοντική οργάνωση που στόχευε στο να εξασφαλίσει την ιδιότητα συμβαλλόμενου μέρους σε διαδικασία που αφορούσε παράταση της άδειας εγκατάστασης χιονιού, η οποία δόθηκε με βάση την εθνική νομοθεσία υδάτων. Το ερώτημα του Εθνικού Δικαστηρίου αφορούσε την ερμηνεία του

¹⁰¹ Case 240/09 Lesoochránárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky[2011] 125 par. 50, 51

¹⁰² Case 240/09 Lesoochránárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky[2011] 125 par. 49

¹⁰³ Mariolina eliantonio, 'The relationship between EU secondary rules and the principles of effectiveness and effective judicial protection in environmental matters: towards a new dawn for the 'language of rights?'' [2019] 12(2) Review of European Administrative Law p. 108

¹⁰⁴ Case 240/09 Lesoochránárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky[2011] 125 par. 39, 42

άρθρου της Οδηγίας 2000/60/ΕΚ για τα ύδατα και του άρ.9(3) της Σύμβασης του Άαρχους για παράταση αυτής της άδειας. Τα εθνικά δικαστήρια Αυστρίας απέρριψαν το αίτημα της Protect για το λόγο ότι δεν προέβαλε ότι θίγονται δικαιώματα που προστατεύει η νομοθεσία για τα ύδατα και επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει διάδικο μέρος στη διαδικασία. Το ερώτημα που προέκυψε ήταν ουσιαστικά αν η παραβίαση του αρ.4 της Οδηγίας-πλαίσιο μπορούσε να ενεργοποιήσει την εφαρμογή του αρ.9(3) της Σύμβασης του Άαρχους.¹⁰⁵ Όπως προαναφέρθηκε το αρ.9(3) στερείται άμεσου αποτελέσματος στην έννομη τάξη της ΕΕ. Παρόλα αυτά το εν λόγω άρθρο σε συνδυασμό με το άρ.47 του Χάρτη, υποχρεώνει τα ΚΜ να διασφαλίζουν αποτελεσματική δικαστική προστασία των δικαιωμάτων που προβλέπει το δίκαιο της ΕΕ.¹⁰⁶ Το ΔΕΕ έκρινε στην συγκεκριμένη περίπτωση ότι το αυστριακό εθνικό δίκαιο είναι αντίθετο με την Σύμβαση του Άαρχους, καθότι στερούσε από την Protect Natur το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη σε σχέση με το άρ.4 της Οδηγίας.¹⁰⁷ Παρόλο που το άρ.9(3) παραχωρεί κάποια διακριτική ευχέρεια στα συμβαλλόμενα μέρη σε σχέση με την εφαρμογή του, αυτή η ευχέρεια, δεν φτάνει σε σημείο που να επιτρέπεται στα εθνικά δικαστήρια να καθιστούν πρακτικά αδύνατη την προσβολή πράξεων ή παραλείψεων από περιβαλλοντικές οργανώσεις.¹⁰⁸ Το αυστριακό δίκαιο έπρεπε να λειτουργήσει με βάση την αρχή της σύμφωνης ερμηνείας, δηλαδή να ερμηνεύσει το αυστριακό δίκαιο στην βάση του σκοπού της Σύμβασης του Άαρχους. Αν αυτό δεν ήταν εφικτό, το εθνικό δικαστήριο Αυστρίας όφειλε, στηριζόμενο στην αρχή της υπεροχής του δικαίου ΕΕ,¹⁰⁹ να μην

¹⁰⁵ Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987

¹⁰⁶ Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987 , par. 45

¹⁰⁷ Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987 par. 54-57

¹⁰⁸ Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987 par. 48

¹⁰⁹ Case 106/77 Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA [1978] 49

εφαρμόσει διάταξη εθνικού δικαίου που δεν συνάδει με αυτές τις απαιτήσεις. Τα εθνικά Δικαστήρια θα πρέπει, με γνώμονα πάντοτε το αρ.47 του ΧΘΔ, να εξασφαλίζουν ότι εφαρμόζονται αποτελεσματικά οι κανόνες του δικαίου της Ένωσης. Δεν είναι δυνατόν οι ίδιοι οι εθνικοί κανόνες να αποτελούν εμπόδιο στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη.¹¹⁰ Η «συνεισφορά» της εν λόγω απόφασης έγκειται στο ότι περιόρισε την διακριτική ευχέρεια των ΚΜ, αναφορικά με τις προϋποθέσεις προσφυγής για ΜΚΟ ενώπιον της δικαιοσύνης. Το δικαστήριο επικαλείται πλέον το άρ.47 του Χάρτη σε συνδυασμό με το αρ.9(3) της σύμβασης του Άρχους, προκειμένου να υποχρεώσει τα ΚΜ να προστατεύουν αποτελεσματικά τα περιβαλλοντικά δικαιώματα που πηγάζουν από το ενωσιακό δίκαιο και με κάποιο τρόπο βάζει «ένα μέτρο» στα κράτη, αναφορικά με τα κριτήρια νομιμοποίησης για πρόσβαση στα δικαστήρια. Η απόφαση αυτή αποτελεί «σταθμό» για την νομολογία του ΔΕΕ, αφού το τελευταίο, εντάσσει πλέον στην νομολογία του το δικαίωμα δίκαιης δίκης(αρ.47) σε συνδυασμό με το άρ.9(3) της σύμβασης. Περαιτέρω είναι η θέση του δικαστηρίου, ότι για να διευρυνθεί η πρόσβαση στη δικαιοσύνη, τα ΚΜ πρέπει να ερμηνεύουν τους κανόνες τους με βάση το άρθρο 9(3) της σύμβασης. Η θέση αυτή προκύπτει από την συνδυασμένη ερμηνεία της αρχής αποτελεσματικότητας και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Αξιώνει όμως και εφαρμογή της αρχής της υπεροχής σε περίπτωση που η ερμηνεία δεν δύναται να ερμηνευθεί βάσει του αρ.9(3). Συνεπώς η *Protect Natur* συνέβαλε στην «ανέλιξη» και διεύρυνση του δικαιώματος δίκαιης δίκης ενώπιον εθνικών δικαστηρίων, ειδικά σε σύγκριση με την πρόσβαση στο ΔΕΕ, όπου το δικαστήριο δεν ασχολήθηκε ουσιαστικά με το θεμελιώδες δικαίωμα δίκαιης δίκης, αλλά τόνισε περισσότερο τη φύση και το χαρακτήρα της ένωσης.

¹¹⁰ Case 664/15 *Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd* [2017] 987, par.54-58

Το ΔΕΕ σε πρόσφατη νομολογία του, με έμφαση στη χρήση του αρ.47 του Χάρτη, φαίνεται να έχει “εξελίξει” τη νομολογία του σε σχέση με την *Protect Natur*. Το δικαστήριο στην υπόθεση *Deutsche Umwelthilfe* ασχολήθηκε με το κατά πόσον οι περιβαλλοντικές οργανώσεις έχουν δικαίωμα να κινηθούν νομικά ενώπιον εθνικών δικαστηρίων, κατά διοικητικών αποφάσεων, για να αμφισβητήσουν ενδεχόμενες παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου, σε περιβαλλοντικά ζητήματα.¹¹¹ Το Δικαστήριο αποσαφήνισε την άμεση σύνδεση ανάμεσα στην αρχή της υπεροχής και του άμεσου αποτελέσματος. Συγκριμένα έκρινε ότι, ναι μεν απαιτείται τα εθνικά δικαστήρια να μην εφαρμόζουν εθνική διάταξη η οποία αντίκειται σε κανόνες του ενωσιακού δικαίου, αλλά περιορίζει αυτήν την υποχρέωση, μόνο σε περίπτωση που η διάταξη του δικαίου της ΕΕ έχει άμεσο αποτέλεσμα.¹¹² Το δικαστήριο βασιζόμενο στο ότι το άρθρο 9(3) της Σύμβασης του Άαρχους δεν έχει άμεσο αποτέλεσμα στην έννομη τάξη της ΕΕ, καταλήγει ότι «η διάταξη αυτή δεν μπορεί να υποχρεώσει το αιτούν δικαστήριο να αφήσει ανεφάρμοστη εθνική διάταξη που αντίκειται σε αυτήν.»¹¹³ Πολύ σημαντική υπήρξε επίσης η διευκρίνηση ότι η επίκληση του αρ.47 του Χάρτη, αρκεί από μόνη της, χωρίς να χρειάζεται περαιτέρω διευκρίνηση από ενωσιακούς ή εθνικούς κανόνες για να απονέμει στους ιδιώτες δικαίωμα δυνάμενο να προβληθεί αυτό καθαυτό.¹¹⁴ Η προσέγγιση αυτή του Δικαστηρίου υποδηλώνει ότι το άρθρο 47 έχει άμεσο αποτέλεσμα.¹¹⁵ Ενόψει λοιπόν, της πρόσφατης απόφασης του ΔΕΕ στην υπόθεση *Deutsche Umwelthilfe*, καταδεικνύεται ότι το δικαστήριο εξειδίκευσε την χρήση του αρ.47 σε σχέση με την πρόσβαση στα ΚΜ, αξιώνοντας από τα εθνικά δικαστήρια να διευρύνουν την πρόσβαση των ΜΚΟ. Παραδόξως όμως

¹¹¹ C-873/19 *Deutsche Umwelthilfe eV v Bundesrepublik Deutschland*, [2022]

¹¹² C-873/19 *Deutsche Umwelthilfe eV v Bundesrepublik Deutschland*, [2022] 857 par.77

¹¹³ *Ibid*, par. 78

¹¹⁴ *Ibid*, par.79

¹¹⁵ Ioanna Hadjiyianni, 'Op-Ed: "Access to Justice in Environmental Matters: The Combined Effects of Article 9(3) of the Aarhus Convention and Article 47 of the Charter of Fundamental Rights (*Deutsche Umwelthilfe*, C-873/19)"' [2022] *Eu law live*

δεν χρησιμοποιεί αυτήν την ερμηνεία, για την ίδια την πρόσβαση ενώπιών του, όταν εφαρμόζει το αρ.263(4) της ΣΛΕΕ, παρόλο που το αρ.47 δεσμεύει την ΕΕ με τον ίδιο ακριβώς τρόπο.¹¹⁶ Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το ΔΕΕ έχει διευρύνει σε μεγάλο βαθμό το δικαίωμα δίκαιης δίκης ενώπιων των εθνικών δικαστηρίων, και μάλιστα στην απόφαση *Deutsche Umwelthilfe*, έχει περιορίσει ακόμα περισσότερο την διαδικαστική αυτονομία των ΚΜ. Το δικαστήριο πέτυχε αυτό το αποτέλεσμα, χρησιμοποιώντας ένα συνδυασμό αρχών, όπως η αρχή υπεροχής, αποτελεσματικότητας, αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και του αρ.9(3) της σύμβασης του Αάρχους, Ως εκ τούτου, ιδιαίτερα σημαντική είναι η ρητή αναφορά ότι το άρ.47 που θεμελιώνει το δικαίωμα προσφυγής και δίκαιης δίκης, δεν χρειάζεται περαιτέρω διευκρινήσεις, αλλά είναι αρκετό από μόνο του για να στηρίζει τα δικαιώματα των αιτούντων, υποδηλώνοντας έμμεσα ότι το άρ.47 έχει άμεσο αποτέλεσμα.

Το ΔΕΕ σε μεγάλο μέρος της απόφασης του στις ανωτέρω υποθέσεις, κάνει λόγο για «δικαιώματα». Εντούτοις όμως δεν διευκρινίζει ποια «δικαιώματα» απορρέουν από την οδηγία για τους οικοτόπους, στην περίπτωση της LZ, ούτε τον τρόπο με τον οποίο οι αρχές της Σλοβακίας παραβίασαν την οδηγία.¹¹⁷ Το ίδιο συμβαίνει και με την υπόθεση *Protect Natur*, όπου δεν επεξηγεί το σκεπτικό που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προκύπτουν δικαιώματα από την οδηγία- πλαίσιο για τα ύδατα. Αντιθέτως ο ΓΕ είχε δηλώσει ότι δεν συνάγονται δικαιώματα από αυτή την οδηγία. Το

¹¹⁶ Ioanna Hadjiyianni, 'Op-Ed: "Access to Justice in Environmental Matters: The Combined Effects of Article 9(3) of the Aarhus Convention and Article 47 of the Charter of Fundamental Rights (Deutsche Umwelthilfe, C-873/19)"' [2022] Eu law live

¹¹⁷ Mariolina Eliantonio, 'The relationship between EU secondary rules and the principles of effectiveness and effective judicial protection in environmental matters: towards a new dawn for the 'language of rights'?' [2019] 12(2) Review of European Administrative Law p. 109

ΔΕΕ δικαιολογεί την απόφασή του στη βάση του αρ.47 του ΧΘΔ με σκοπό να απαιτήσει από τα ΚΜ να διευρύνουν την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τις ΜΚΟ .¹¹⁸

Συνοψίζοντας, εντοπίζεται ότι στις ανωτέρω αποφάσεις, το ΔΕΕ καταρχήν, έθεσε όρια στην διακριτική ευχέρεια των ΚΜ, επικαλούμενο την αρχή της αποτελεσματικότητας και της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, με σκοπό να εξασφαλίσει την ευρεία πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Η ΕΕ παρόλο που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη σύμβαση του Άαρχους, όπως και τα ΚΜ και συνεπώς δεσμεύεται από αυτήν, εντούτοις δεν βασίζεται άμεσα ή αποκλειστικά στην Σύμβαση. Αντιθέτως προτιμά την ανάδειξη των αρχών αποτελεσματικότητας και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Θα ανέμενε κανείς από το ΔΕΕ, να ακολουθεί την ίδια ερμηνεία την οποία προτάσσει στα ΚΜ να εφαρμόζουν, αφού δεσμεύεται απέναντι στις αρχές υπεροχής του δικαίου της ΕΕ με την ίδια «ένταση» που δεσμεύονται και τα ΚΜ. Μάλιστα το ΔΕΕ ως ανώτερο ιεραρχικά δικαστήριο, θα έπρεπε να τηρήσει πιστά μια τέτοια ερμηνεία, ώστε να αποτελέσει παράδειγμα για τα κατώτερα επίπεδα διακυβέρνησης.¹¹⁹

Μέσω της νομολογίας του ΔΕΕ, εύκολα διακρίνει κανείς, ότι το Δικαστήριο κάνει χρήση του δικαιώματος δίκαιης δίκης, με σκοπό να ενισχύσει την ευρεία πρόσβαση στα δικαστήρια, αλλά αυτό διαμέσου των εθνικών δικαστηρίων και όχι μέσω του ίδιου του ΔΕΕ. Πράγματι το ΔΕΕ χρησιμοποιεί έναν συνδυασμό αρχών αποτελεσματικότητας, αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, του άρ.47 ΧΘΔ και του άρ.9(3) της σύμβασης του Άαρχους, για να μας μεταφέρει το μήνυμα ότι είναι αναγκαίο να διευρυνθεί η ενεργητική νομιμοποίηση ενώπιων των εθνικών δικαστηρίων, προκειμένου να πραγματοποιηθεί ευρεία πρόσβαση στην δικαιοσύνη.

¹¹⁸ Mariolina eliantonio, 'The relationship between EU secondary rules and the principles of effectiveness and effective judicial protection in environmental matters: towards a new dawn for the 'language of rights?'' [2019] 12(2) Review of European Administrative Law p.112, 113

¹¹⁹ Ioanna hadjiyianni, 'JUDICIAL PROTECTION AND THE ENVIRONMENT IN THE EU LEGAL ORDER: MISSING PIECES FOR A COMPLETE PUZZLE OF LEGAL REMEDIES' [2021] 58(1) Common Market Law Review, p. 801

Το παράδοξο με την στάση του ΔΕΕ, είναι ότι το ίδιο για την πρόσβαση ενώπιον του, συνεχίζει να ακολουθεί την αυστηρή και περιορισμένη νομολογία της *Plaumann*, αποκλείοντας νομικά πρόσωπα από τα ευρωπαϊκά Δικαστήρια και αντίθετα με το άρ.9(3) της σύμβασης του Άαρχους. Η υπεράσπιση του ΔΕΕ σε αυτήν την θέση, είναι ότι η δικαιοσύνη στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη κρίνεται και εξαρτάται από έναν συνδυασμό επιπέδων, την άμεση προσφυγή ενώπιον ΔΕΕ(αρ.264) και την πρόσβαση στα εθνικά δικαστήρια μέσω προδικαστικών παραπομπών(αρ.267 ΣΛΕΕ).¹²⁰ Ίσως τελικά να μην μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα «πλήρες σύστημα ενδίκων μέσων» στην ΕΕ. Γενικά η στάση του ΔΕΕ, παρά το γεγονός ότι περιόρισε την διαδικαστική αυτονομία των εθνικών δικαστηρίων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ασταθής», καθώς είναι εντελώς διαφορετικός ο τρόπος προσέγγισης του ζητήματος πρόσβασης στην δικαιοσύνη, σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο.

7.ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΔΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΑΔ, ΣΕ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Η ΕΣΔΑ τέθηκε σε ισχύ το 1953 με απώτερο στόχο την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών.¹²¹ Εντούτοις, η ΕΣΔΑ όπως και τα πρωτόκολλα που υπάγονται σε αυτήν, δεν κατοχυρώνουν ρητά δικαίωμα στο περιβάλλον.¹²² Αυτό οφείλεται στο ότι κατά το έτος ισχύος της Σύμβασης, το 1953, η διεθνής ατζέντα δεν περιλάμβανε το «περιβάλλον» και επομένως το δικαίωμα αυτό δεν περιλήφθηκε ούτε στην ΕΣΔΑ και

¹²⁰ Mariolina eliantonio, 'The relationship between EU secondary rules and the principles of effectiveness and effective judicial protection in environmental matters: towards a new dawn for the 'language of rights'' [2019] 12(2) Review of European Administrative Law p.115, 116

¹²¹ Ιωάννα Α Κυριτσάκη, Το δικαίωμα στο περιβάλλον υπο το πρίσμα του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σακκουλας 2010) σελ. 25

¹²² Ibid, σελ. 28

συνακόλουθα, ούτε στα Πρωτοκολλά της.¹²³ Παρόλα αυτά η Επιτροπή και το ΕΔΑΔ, ουκ ολίγες φορές επισήμαναν ότι η ΕΣΔΑ «είναι ένα ζωντανό κείμενο που πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των σύγχρονων συνθηκών ζωής και με αντιλήψεις που επικρατούν στις δημοκρατικές κοινωνίες.»¹²⁴ Έτσι, το ΕΔΑΔ χωρίς να θεωρήσει εμπόδιο την έλλειψη ρητού δικαιώματος στο περιβάλλον, προχώρησε σε ερμηνευτική αξιοποίηση άλλων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ, με σκοπό την έμμεση προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον. Στην συνέχεια, φάνηκε ότι αυτό το εγχείρημα του ΕΔΑΔ συνέβαλε στην δημιουργία πλούσιας νομολογίας, όπως παρακάτω θα αναλυθεί.¹²⁵

Το ΕΔΑΔ, προκειμένου λοιπόν να επιλύσει έμμεσα, τα περιβαλλοντικά ζητήματα που προέκυψαν, χρησιμοποίησε ως βάση, κυρίως το δικαίωμα στην ζωή(αρ.2), το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή(αρ.8) και το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη(αρ.6,13).¹²⁶ Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, έχει επιλεγεί προς ανάλυση η ερμηνεία του άρθρου 6,13 και του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Το αρ.6 επιλέχθηκε καθώς αποτελεί το αντικείμενο εξέτασης της παρούσας μελέτης και δη το αρ. 13 της ΕΣΔΑ είναι άμεσα συνδεδεμένο με το δικαίωμα δίκαιης δίκης. Το αρ.13 απαιτεί από τα ΚΜ να θεσπίζουν και να παρέχουν στα άτομα αποτελεσματικά ένδικα μέσα προσφυγής ενώπιων των εθνικών δικαστηρίων. Αναφορικά με το άρθρο 8, επιλέχθηκε να γίνει η

¹²³ Αικατερίνη Βακάκη, 'Η προστασία του περιβάλλοντος κατά την ΕΣΔΑ και την ΑΣΔΑ' (ΝΟΜΟΣ+ΦΥΣΗ, 2021) <<https://nomosphysis.org.gr/21461/prostasia-toy-perivallontos-kata-tin-esda-kai-tin-asda/>> 2

¹²⁴ Ibid

¹²⁵ Ibid

¹²⁶ ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax-%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

ανάλυση του, καθώς το δικαίωμα ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής αποτελεί την πιο συχνά επικαλούμενη βάση σε προσφυγές ενώπιον του ΕΔΑΔ για περιβαλλοντικά θέματα.¹²⁷

7.1 Ερμηνεία άμεσα συνδεδεμένων δικαιωμάτων (αρ. 6 και αρ. 13 ΕΣΔΑ):

Το δικαίωμα δίκαιης δίκης που κατοχυρώνεται στο αρ. 6 της ΕΣΔΑ διαδραματίζει πλέον, πολύ σημαντικό ρόλο σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, ενώπιον του δικαστηρίου του Στρασβούργου. Το αρ.6 ΕΣΔΑ εγγυάται τα δικονομικά δικαιώματα που έχουν στην διάθεσή τους οι διάδικοι. Το Δικαστήριο σε νομολογία του ανέφερε ρητώς ότι «το Άρθρο 6§1 της ΕΣΔΑ, ενσωματώνει το «δικαίωμα στο δικαστήριο» – του οποίου το δικαίωμα πρόσβασης είναι μια πτυχή – ως συστατικό στοιχείο του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη».¹²⁸ Το αρ.6 λοιπόν, ερμηνεύθηκε από το Δικαστήριο, ως δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη για υποθέσεις που σχετίζονται με την παραβίαση πολιτικών δικαιωμάτων.¹²⁹ Το δικαίωμα δίκαιης δίκης δεν θα είχε σημασία χωρίς το δικαίωμα πρόσβασης σε Δικαστήριο.¹³⁰ Τα δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ δεν νοείται να είναι «θεωρητικά» ή «πλασματικά», αλλά αντιθέτως, ενόψει του σκοπού της ΕΣΔΑ πρέπει να είναι «πρακτικά» και «ουσιαστικά».¹³¹

Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη εξετάζεται και υπό το πρίσμα του αρ.13 της ΕΣΔΑ, το οποίο θεσπίζει δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προσφυγής και το οποίο είναι άμεσα συνυφασμένο με το αρ.6 της ΕΣΔΑ. Το αρ.13 εγγυάται το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής ενώπιον εθνικών αρχών¹³² και μόνο σε σχέση με δικαιώματα που αναγνωρίζονται από την

¹²⁷ Αικατερίνη Βακάκη, 'Η προστασία του περιβάλλοντος κατά την ΕΣΔΑ και την ΑΣΔΑ' (ΝΟΜΟΣ+ΦΥΣΗ, 2021) <<https://nomosphysis.org.gr/21461/prostasia-toy-perivallontos-kata-tin-esda-kai-tin-asda/>> 2

¹²⁸ Application no 34619/97 CASE OF JANOSEVIC v SWEDEN [2002] par. 80

¹²⁹ Application no 4451/70) CASE OF GOLDBERGER v THE UNITED KINGDOM [1975] par. 36

¹³⁰ Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συμβούλιο της Ευρώπης, 'Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη' [2016] σελ. 29

¹³¹ Application no 6694/74 CASE OF ARTICO v ITALY [1980] par. 33

¹³² Βασίλης Γ Τζέμος, Ο χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2015) σελ.528

ΕΣΔΑ.¹³³ Επίσης το εν λόγω άρθρο δεν είναι αυτόνομο, αλλά τελεί σε σχέση επικουρικότητας, με άλλη διάταξη, ήτοι για να ενεργοποιηθεί, θα πρέπει να υπάρξει παραβίαση δικαιώματος που προστατεύει η ΕΣΔΑ.¹³⁴ Περαιτέρω, μια ακόμα προϋπόθεση που θέτει το αρ.13, είναι ο αιτητής να εξαντλήσει όλα τα εσωτερικά ένδικα μέσα για να μπορέσει να έχει πρόσβαση στο ΕΔΑΔ.¹³⁵

Προκειμένου να εφαρμοστεί το αρ.6 σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, απαιτείται να αμφισβητηθεί δικαίωμα ή υποχρέωση που εμπίπτει στο «αστικό δίκαιο». Η αμφισβήτηση θα πρέπει να αφορά διαφορά η οποία είναι «πραγματική» και «σοβαρή». Περαιτέρω, το αποτέλεσμα της δικαστικής διαδικασίας πρέπει να είναι άμεσα καθοριστικό για τον προσδιορισμό του δικαιώματος αυτού.¹³⁶ Το ΕΔΑΔ σε υπόθεσή του, που αφορούσε έφεση κατά απόφασης για ανανέωση άδειας εταιρίας(VAFAB) που επεξεργαζόταν τα απόβλητα σε χωματερή, δίπλα από ακίνητο των παραπονούμενων, αποφάνθηκε ότι πράγματι παραβιάστηκε το άρθρο 6(1) της ΕΣΔΑ, για το λόγο ότι οι αιτούντες στερήθηκαν από το ίδιο το εθνικό τους δίκαιο, το δικαίωμα να προσφύγουν σε Δικαστήριο ενάντια στην απόφαση για ανανέωση της άδειας που παραχωρήθηκε στην εταιρεία VAFAB.¹³⁷ Χωρίς αμφιβολία το αρ.6 ενεργοποιεί στην συγκεκριμένη περίπτωση, καθότι οι προσφεύγοντες είχαν δικαίωμα να ζητήσουν προστασία από τη μόλυνση που προκλήθηκε στο νερό, συνεπεία των δραστηριοτήτων της VAFAB.¹³⁸ Η έκβαση της διαφοράς κρίθηκε «καθοριστική» για τον προσδιορισμό του συγκεκριμένου δικαιώματος¹³⁹ και το δικαστήριο ξεκαθάρισε ως προς τη φύση του δικαιώματος ότι «το δικαίωμα ιδιοκτησίας είναι

¹³³ Ibid σελ.527

¹³⁴ Ibid σελ.528

¹³⁵ LizeRGlas Janneke h gerards, 'Access to justice in the European Convention on Human Rights system' [2017] Sage Journals p.15

¹³⁶ App no 22110/93 Balmer-Schafroth and others v Switzerland [1997] par. 32

¹³⁷ Application no 14282/88 CASE OF ZANDER v SWEDEN [1993]

¹³⁸ Ibid, par.24

¹³⁹ Ibid, par. 25

αστικό δικαίωμα». ¹⁴⁰ Όταν το ΕΔΑΔ εξετάζει κατά πόσο ένα δικαίωμα ή μια υποχρέωση είναι «αστικό», δεν δεσμεύεται από τον χαρακτηρισμό που δίνεται από το εθνικό δίκαιο. ¹⁴¹ Περαιτέρω, η νομολογία απαιτεί το δικαίωμα που αμφισβητείται, να κατοχυρώνεται και σε κανόνες του εσωτερικού δικαίου, ήτοι εάν το εσωτερικό δίκαιο δεν περιλαμβάνει τέτοιους κανόνες, τότε δεν μπορεί να γίνει επίκληση του άρ.6 και το ΕΔΑΔ δεν θα εξετάσει εάν συντρέχουν οι υπόλοιπες προϋποθέσεις παραδεκτού, απορρίπτοντας την προσφυγή ως απαράδεκτη. ¹⁴² Εάν το άρ.6 κριθεί ότι εφαρμόζεται, τότε το ΕΔΑΔ προχωρά σε εξέταση της ουσίας του άρθρου. Παραβιάσεις του άρ.6 τέθηκαν ενώπιον το ΕΔΑΔ, σε περιπτώσεις όπου οι αιτούντες δεν νομιμοποιούνταν να στραφούν κατά διοικητικών πράξεων οι οποίες έθιγαν πτυχές του δικαιώματος της ιδιοκτησίας τους ¹⁴³ αλλά και σε περιπτώσεις όπου νομιμοποιούνταν σε άσκηση ενδίκου μέσου, αλλά στην πραγματικότητα οι όροι που απαιτούνταν δεν επέτρεπαν την πρόσβαση στην δικαιοσύνη. ¹⁴⁴ Ακόμη, το πολιτικό δικαίωμα που παραβιάζεται θα πρέπει να έχει άμεση σχέση με το περιβαλλοντικό έργο. Αυτό έκρινε το ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Balmer*, όπου αποφάνθηκε ότι οι αιτούντες δεν απέδειξαν ότι υπάρχει αιτιώδης συνάφεια μεταξύ αφενός των ελαττωμάτων που ισχυρίζονταν ότι έχει ο ηλεκτροπαραγωγικός σταθμός και αφετέρου του δικαιώματός τους για την προστασία της σωματικής ακεραιότητάς τους. ¹⁴⁵ Τέτοια άμεση σχέση υπάρχει εάν οι αιτούντες αποδείξουν ότι η λειτουργία του ηλεκτροπαραγωγικού σταθμού θέτει “συγκεκριμένο” και

¹⁴⁰ Ibid, par.27

¹⁴¹ ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

¹⁴² Ibid

¹⁴³ Application no 14282/88 CASE OF ZANDER v SWEDEN [1993]

¹⁴⁴ ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

¹⁴⁵ App no 22110/93 *Balmer-Schafroth and others v Switzerland* [1997] par. 40

“άμεσο” κίνδυνο για τα δικαιώματα του αιτητή.¹⁴⁶ Τα εν λόγω κριτήρια εφαρμόστηκαν και σε μεταγενέστερη απόφαση, όπου το δικαστήριο έκρινε ότι η απόφαση για ανανέωση της άδειας λειτουργίας του σταθμού δεν συνδέεται «αιτιωδώς» και «άμεσα» με τα δικαιώματα που προέβησαν οι αιτούντες και τόνισε ότι δεν επαρκεί ο «απομακρυσμένος κίνδυνος» ως προς τα δικαιώματα του προσφεύγοντος.¹⁴⁷ Στην υπόθεση *Athanassoglou*, η ιδιωτική εταιρεία Nordostschweizerische Kraftwerke AG (“NOK”), η οποία εκμεταλλευόταν τον πυρηνικό σταθμό ηλεκτροπαραγωγής, ζήτησε με αίτησή της, παράταση άδειας λειτουργίας για αόριστο χρόνο. Οι προσφεύγοντες αντιτάχθηκαν στην παραχώρηση τέτοιας άδειας, προβάλλοντας ότι πρέπει να διακοπεί η λειτουργία του σταθμού για το λόγο ότι αποτελούσε κίνδυνο για τη ζωή, την σωματική ακεραιότητα και την ιδιοκτησία τους, αφού ο σταθμός δεν λειτουργούσε με ασφάλεια.¹⁴⁸ Οι αιτούντες ισχυρίστηκαν ότι παραβιάστηκε το δικαίωμα τους για πρόσβαση στην δικαιοσύνη που αποτελεί μέρος του δικαιώματος δίκαιης δίκης, αφού δεν είχαν την δυνατότητα διαμέσου του ελβετικού δίκαιου να αμφισβητήσουν την νομιμότητα της απόφασης για παράταση άδειας λειτουργίας του πυρηνικού σταθμού.¹⁴⁹ Επιπλέον, σημείωσε ότι εφόσον οι προσφεύγοντες είχαν την δυνατότητα να υποβάλουν ένσταση, βάσει του ελβετικού δικαίου, ενώπιον των διοικητικών αρχών και για όλους τους παραπάνω λόγους, κρίνεται ανεφάρμοστο το αρ.6 και 13 της ΕΣΔΑ.¹⁵⁰ Διαφοριστική επί του ζητήματος της παρούσας ενότητας, είναι η γνώμη της μειοψηφίας η οποία είναι αντίθετη με την πιο πάνω απόφαση, θεωρώντας ότι το άρθρο 6(1) εφαρμόζεται στην προκειμένη περίπτωση. Αρχικά η μειοψηφία τονίζει ότι, ακριβώς λόγω της μεγάλης επικινδυνότητας που παρουσιάζουν τέτοιου είδους εγκαταστάσεις, όπως ο ηλεκτροπαραγωγικός

¹⁴⁶ Ibid

¹⁴⁷ Application no 27644/95 ATHANASSOGLOU AND OTHERS v SWITZERLAND [2000], par.38

¹⁴⁸ Application no 27644/95 ATHANASSOGLOU AND OTHERS v SWITZERLAND [2000]

¹⁴⁹ Ibid, par. 35

¹⁵⁰ Ibid, par. 48-55

σταθμός, είναι αναγκαίο οι σχετικές διοικητικές αποφάσεις να υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο. Επιπλέον, είναι παράλογο να απαιτείται από τους αιτούντες να αποδείξουν «επικείμενο» κίνδυνο, ειδικά σε σχέση με επικίνδυνες εγκαταστάσεις και λαμβανομένου υπόψη ότι τέτοιας φύσεως ατυχήματα είναι απρόβλεπτα. Αυτό καταδεικνύει η μέχρι σήμερα ιστορική αναδρομή με παρόμοιας φύσης ατυχήματα.

Αναφορικά με τις περιβαλλοντικές οργανώσεις παρατηρείται μέχρι στιγμής, ότι η νομολογία του ΕΔΑΔ είναι περιορισμένη όσον αφορά την επίκληση διαδικαστικών δικαιωμάτων με βάση τη διάταξη του αρ.6 της ΕΣΔΑ. Μια περιβαλλοντική οργάνωση δεν επιτρέπεται βασιζόμενη σε περιβαλλοντικά διαδικαστικά δικαιώματα, να προσφύγει από μόνη της στο Δικαστήριο. Αντιθέτως, μπορεί να επικαλεστεί τέτοιο δικαίωμα μόνο εφόσον αποδείξει ότι παραβιάζονται ατομικά δικαιώματα που προβλέπει η ΕΣΔΑ. Επομένως, η περιβαλλοντική ένωση απαιτείται να εκπροσωπεί μια ομάδα ατόμων τα οποία επηρεάζονται μεμονωμένα από την περιβαλλοντική παραβίαση.¹⁵¹ Υποδηλώνεται λοιπόν, ότι μόνο ιδιώτες έχουν το δικαίωμα να επικαλεστούν το διαδικαστικό δικαίωμα του αρ. 6(1) ΕΣΔΑ.¹⁵² Ως εκ τούτου η νομολογία του ΕΔΑΔ διευρύνθηκε σταδιακά, επιτρέποντας πλέον σε περιβαλλοντικές οργανώσεις να επικαλούνται το αρ. 6(1) της ΕΣΔΑ. Το «επόμενο βήμα» υλοποιήθηκε στην υπόθεση *Collectif Melox et Max*, όπου η Ένωση *Collectif*, νομικό πρόσωπο με βάση το Γαλλικό δίκαιο, ισχυρίστηκε ότι παραβιάστηκε η αρχή της ισότητας των όπλων, για το λόγο ότι το Γαλλικό Δικαστήριο επέτρεψε σε μια ιδιωτική εταιρεία(*Cogema*) να επέμβει σε διοικητικές διαδικασίες αναφορικά με απόφαση που δεν έλαβε η *Collectif*. Η τελευταία στήριξε την αίτηση της στο αρ.6(1) ΕΣΔΑ.¹⁵³ Το Δικαστήριο κατέληξε στην διαπίστωση ότι μια περιβαλλοντική οργάνωση μπορεί να επικαλεστεί το αρ. 6(1), εφόσον

¹⁵¹ Birgit Peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) *Journal of Environmental Law* p.22-23

¹⁵² *Ibid*

¹⁵³ App no 75218/01 *Collectif stop Melox et Mox v France* [2006]

επικαλείται γενικά συμφέροντα της Ένωσης και όχι μεμονωμένα συμφέροντα των μελών της.¹⁵⁴ Εν συνεχεία, το Δικαστήριο επανέλαβε τα συμπεράσματα της *Collectif* και στην υπόθεση *L'erabliere*. Εν προκειμένω, το ΕΔΑΔ έκρινε ότι το άρ.6 περικλείει δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, αφού «το δικαίωμα του κοινού να ενημερώνεται και να συμμετέχει στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, όταν πρόκειται για δραστηριότητα η οποία ενέχει κίνδυνο για το περιβάλλον, αποτελούσε κεντρικό ισχυρισμό της αιτούσας ένωσης.»¹⁵⁵ Ως εκ τούτου η αιτούσα ένωση εκπροσωπούσε συμφέροντα τα οποία ήταν περιορισμένα σε μια περιοχή της Γαλλίας (Marche-Nassogne) και όλα τα μέλη της ένωσης κατοικούσαν στην εν λόγω περιοχή.¹⁵⁶ Έτσι το Δικαστήριο λαμβάνοντας υπόψιν τα ανωτέρω, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν δικαιολογείται ο περιορισμός πρόσβασης στη δικαιοσύνη για την αιτούσα ένωση, η οποία είχε το δικαίωμα να επικαλεστεί την εφαρμογή του αρ.6 ΕΣΔΑ.

Αναφορικά με το άρ.13 ΕΣΔΑ, αξιώνει από τα Κράτη να προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και σε περίπτωση παραβίασης αυτών, να παρέχονται στους θιγόντες αποτελεσματικά ένδικα μέσα¹⁵⁷, ήτοι τα εθνικά συστήματα θα πρέπει να διαθέτουν επαρκή ένδικα μέσα, τα οποία να μπορούν να επικαλεστούν οι θιγόντες. Το άρ.13 αναφέρεται σε μια «σχέση συνεργασίας» που πρέπει να διακατέχει τις σχέσεις της ΕΣΔΑ και των Εθνικών νομικών συστημάτων.¹⁵⁸ Το ΕΔΑΔ υποστηρίζει ότι «το άρ.13 της ΕΣΔΑ εφαρμόζεται μόνο όταν ένα άτομο έχει «υποστηρικτικό ισχυρισμό» ότι είναι θύμα παραβίασης δικαιώματος της Σύμβασης.»¹⁵⁹ Το Δικαστήριο

¹⁵⁴ Ibid, par.15

¹⁵⁵ Application no 49230/07 L'ERABLIERE ASBL v BELGIUM [2009] par. 26

¹⁵⁶ Ibid, par. 28

¹⁵⁷ Oana maria hanciu, phd, 'ASPECTS REGARDING THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT' [2017] Law Review p.277

¹⁵⁸ Oana maria hanciu, phd, 'ASPECTS REGARDING THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT' [2017] Law Review p.277

¹⁵⁹ Applications nos 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05 KOLYADENKO AND OTHERS v RUSSIA [2012] par.221 (EHRR)

επιβεβαιώνει την περιορισμένη εφαρμογή του αρ.13 και ιδιαίτερα ενόψει του ότι η ΕΣΔΑ, δεν προβλέπει ρητό δικαίωμα στο περιβάλλον. Επομένως, για ζητήματα που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος, το άρ.13 μόνο έμμεση προστασία μπορεί να παρέχει, καθότι εξαρτάται από άλλα κατοχυρωμένα δικαιώματα της ΕΣΔΑ. Ενώ σύμφωνα με τη νομολογία του δικαστηρίου, το αρ.13 απαιτεί να παρέχονται αποτελεσματικά ένδικα μέσα στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών, ως και κατάλληλα μέτρα, υπενθυμίζεται συγχρόνως ότι τα Κράτη διαθέτουν «κάποια διακριτική ευχέρεια» για το πως θα βαδίσουν σύμφωνα με τις υποχρεώσεις του αρ.13.¹⁶⁰ Σε πρόσφατη νομολογία του¹⁶¹ το δικαστήριο αποφασίζοντας ότι η Ιταλία παραβίασε το άρ.13, απέδειξε έμπρακτα τη σημασία που έχει η τήρηση του εν λόγω άρθρου, ώστε να εξασφαλίζονται τα δικαιώματα που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ. Στην υπόθεση *Cordella*, οι αιτητές, κάτοικοι της περιοχής Taranto στην Ιταλία, παραπονέθηκαν για τις επιβλαβείς επιπτώσεις που προκαλούν οι τοξικές εκπομπές από το εργοστάσιο χάλυβα της Ilva, στην Νότια Ιταλία. Οι αιτούντες προέβαλαν παραβίαση του αρ.2, αρ.8 και αρ.13 της ΕΣΔΑ.¹⁶² Ειδικότερα, η Ιταλία δεν προέβλεπε ένδικα μέσα τα οποία μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι αιτούντες, για να προσφύγουν στα εθνικά Δικαστήρια και να αμφισβητήσουν τις ελαττωματικές διοικητικές πράξεις καθώς και την πολιτική αδράνεια του Ιταλικού Κράτους.¹⁶³ Ως εκ τούτου, το δικαστήριο θεώρησε ότι εφαρμόζεται καλύτερα το αρ.8, απορρίπτοντας έτσι την εφαρμογή του αρ.2 της ΕΣΔΑ.¹⁶⁴ Περαιτέρω, σε σχέση με το αρ.13, τα εθνικά ένδικα μέσα πρέπει να έχουν εξίσου «αποτελεσματικότητα» στην πράξη όπως και στην νομοθεσία.¹⁶⁵ Δεν αρκεί να ερμηνεύεται το άρ.13 ΕΣΔΑ, ότι παρέχει απλώς το

¹⁶⁰ Ibid, par. 225

¹⁶¹ CORDELLA AND OTHERS v Italy [2019]

¹⁶² Ibid

¹⁶³ Applications nos 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05 KOLYADENKO AND OTHERS v RUSSIA [2012] par.221 (EHRR) par.225

¹⁶⁴ CORDELLA AND OTHERS v Italy [2019] par.94

¹⁶⁵ Applications nos 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05 KOLYADENKO AND OTHERS v RUSSIA [2012] par.221 (EHRR) par.225

δικαίωμα πρόσβασης στα δικαστήρια.¹⁶⁶ Το ΕΔΑΔ θεωρεί ότι τα Κράτη έχουν την βασική ευθύνη για την εφαρμογή των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ, με το ίδιο το δικαστήριο να παίρνει επικουρική θέση. Όσον αφορά, λοιπόν, την προστασία που παρέχει το αρ.13 της ΕΣΔΑ διαπιστώνεται ότι αυτή είναι έμμεση, αφού το δικαστήριο εξαρτά την εφαρμογή του άρθρου αυτού από άλλα υφιστάμενα δικαιώματα της σύμβασης. Συνεπώς, το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη σε περιβαλλοντικά ζητήματα, δεν δύναται να στηριχθεί μόνο στο αρ.13.

Η παραπάνω ανάλυση καταδεικνύει ότι σημαντική υπήρξε η συνδρομή του ΕΔΑΔ στο να επιβληθούν και να αναγνωριστούν τα δικαιώματα των περιβαλλοντικών οργανώσεων. Τα δικαιώματα των ΜΚΟ που παραχωρήθηκαν σε εθνικό επίπεδο είναι αποτέλεσμα της συνδρομής του ΕΔΑΔ, το οποίο συνέβαλε στην επιβολή και αναγνώρισή τους. Πάραυτα, το ΕΔΑΔ συνεχίζει να μην αποδέχεται την παραχώρηση σε ΜΚΟ, του δικαιώματος δίκαιης δίκης ως βασικών κατόχων, ως και του δικαιώματος στην ενημέρωση.¹⁶⁷

Η ΕΣΔΑ όμως δεν παύει να ενέχει περιορισμούς ως προς την παραχώρηση διαδικαστικών δικαιωμάτων σχετικά με το περιβάλλον. Η επίκληση της Σύμβασης κάθε άλλο παρά «ευρεία» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Συγκεκριμένα προαπαιτεί από τους αιτούντες να επικαλεστούν και να αποδείξουν ότι παραβιάστηκε ένα πρωταρχικό δικαίωμα της ΕΣΔΑ, αφού βάσει της τελευταίας, τα διαδικαστικά δικαιώματα προστίθενται στα ατομικά δικαιώματα που παραχωρούνται. Εάν το Δικαστήριο δεν διαπιστώσει παραβίαση πρωταρχικού δικαιώματος, δεν συζητά την υπόθεση.¹⁶⁸ Οι περιβαλλοντικές οργανώσεις μπορούν να θεμελιώσουν αξίωση στη βάση του άρ.6 της ΕΣΔΑ, μόνον εφόσον παραβιάστηκαν τα εθνικά δικονομικά τους

¹⁶⁶ Andrea Longo, Cordella et al v Italy : Industrial Emissions and Italian Omissions Under Scrutiny. in 1 (ed), European papers (4 2019) p.340-343

¹⁶⁷ Birgit Peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p.26,27

¹⁶⁸ Birgit Peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p.26,27

δικαιώματα.¹⁶⁹ Εξ΄ ου και το δικαστήριο στην υπόθεση *Kyrtatos* επισήμανε ότι ούτε το άρ.8 ούτε κανένα άλλο άρθρο της ΕΣΔΑ δεν σχεδιάστηκαν ειδικά για να παρέχουν γενική προστασία του περιβάλλοντος καθαυτού. Προς αυτόν τον σκοπό υπάρχουν άλλες διεθνείς πράξεις και εσωτερική νομοθεσία που είναι πιο συναφείς για την αντιμετώπιση αυτής της συγκεκριμένης πτυχής.»¹⁷⁰ Ουκ ολίγες φορές έχει γίνει αναφορά από το ΕΔΑΔ στον στόχο της ΕΣΔΑ, να δοθεί «φωνή» στα άτομα σε σχέση με περιβαλλοντικές αποφάσεις», αλλά αυτό δεν πραγματοποιείται σε πρακτικό επίπεδο, αφού πρόσβαση έχουν μόνο αυτοί που επηρεάζονται άμεσα από τη λήψη αποφάσεων.¹⁷¹ Το σκεπτικό της ΕΣΔΑ λειτουργεί κυρίως με βάση μια ατομοκεντρική προσέγγιση, κάτι το οποίο συμβάλλει στην περιορισμένη προστασία που παρέχεται στον τομέα του περιβάλλοντος. Η προστασία του περιβάλλοντος αφορά την κοινωνία ως σύνολο και όχι μόνο τα άτομα.¹⁷²

Εν ολίγοις, το δικαίωμα δίκαιης δίκης όπως εφαρμόζεται από το Δικαστήριο του Στρασβούργου σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, παρέχει μια περιορισμένη προστασία, καθότι για να εφαρμοστεί εξαρτάται από κανόνες του εσωτερικού δικαίου και επιπλέον έχει δικονομικό χαρακτήρα.¹⁷³

7.2 Ερμηνεία της πρόσβασης στην δικαιοσύνη ως μέρος ουσιαστικών δικαιωμάτων(αρ.8):

¹⁶⁹ Birgit peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p.26,27

¹⁷⁰ *Kyrtatos v Greece* [2003] par. 52

¹⁷¹ Birgit peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p.26,27

¹⁷² ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

¹⁷³ ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

Είναι γνωστό ότι το ΕΔΑΔ έχει διευρύνει το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη περιβαλλοντικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων για ενημέρωση, καθώς και στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη.¹⁷⁴ Η χρήση του άρ.8 υπήρξε εκτεταμένη, αφού το εν λόγω δικαίωμα, θεωρήθηκε ως η νομική βάση με την πιο άμεση σχέση ως προς τα περιβαλλοντικά ζητήματα.¹⁷⁵ Ειδικότερα το αρ.8 αποτέλεσε τη βάση για υποθέσεις που σχετίζονται με περιβαλλοντική ρύπανση¹⁷⁶, ηχορύπανση¹⁷⁷, πρόσβαση και δικαίωμα συμμετοχής του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες¹⁷⁸, θέματα που αποτελούν αντικείμενο των υποθέσεων που αναλύονται στην παρούσα ενότητα. Η εν λόγω ενότητα θα εξετάσει ορισμένες από τις σημαντικότερες κρίσεις του ΕΔΑΔ όπου από τις επιβλαβείς συνέπειες στο περιβάλλον, προκύπτει απειλή άλλων δικαιωμάτων, η προστασία των οποίων μπορεί να στηριχθεί στο άρ.8 της ΕΣΔΑ.

Προκειμένου να ενεργοποιηθεί το αρ.8 ΕΣΔΑ, αναφορικά με ρυπογόνες δραστηριότητες, δεν είναι αρκετό να επικαλεστεί κανείς οιαδήποτε μορφή ρύπανσης, αλλά απαιτείται αυτή να είναι «σοβαρή». Το ΕΔΑΔ στην υπόθεση *Lopez Ostra*¹⁷⁹, έκανε αναφορά για «σοβαρή» περιβαλλοντική ρύπανση, η οποία επέρχεται όταν τα άτομα επηρεάζονται ως προς την ευημερία τους και εμποδίζονται να απολαμβάνουν την ιδιωτική και οικογενειακή τους ζωή.¹⁸⁰ Περαιτέρω, το δικαστήριο επισημαίνει ότι απαιτείται η περιβαλλοντική ρύπανση να είναι «σοβαρή», αλλά

¹⁷⁴ Birgit peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p. 18

¹⁷⁵ Iliana cenevska, 'A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights' [2016] 28(2) Journal of Environmental Law p.308

¹⁷⁶ Application no 16798/90 LÓPEZ OSTRA v SPAIN [1994], Hardy & Maile v United Kingdom [2012] (EHRR)

¹⁷⁷ Application no 9310/81 POWELL AND RAYNER v THE UNITED KINGDOM [1990]

¹⁷⁸ GUERRA AND OTHERS v ITALY [1998]

¹⁷⁹ Application no 16798/90 LÓPEZ OSTRA v SPAIN [1994]

¹⁸⁰ Application no 16798/90 LÓPEZ OSTRA v SPAIN [1994] par. 51,

«χωρίς ωστόσο να θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την υγεία των ατόμων». ¹⁸¹ Βλέπουμε λοιπόν ότι το Δικαστήριο απαιτεί ο κίνδυνος να ξεπεράσει ένα ελάχιστο όριο, μέχρι που να θεωρηθεί «σοβαρός». Η θέση αυτή αφήνει ενδεχομένως να νοηθεί, ότι αρκεί η «σοβαρότητα» της ρύπανσης και δεν απαιτείται να συντρέχει σωρευτικά «σοβαρός κίνδυνος» για την υγεία του προσφεύγοντος. Το ΕΔΑΔ έχει προβεί σταδιακά σε διασταλτική ερμηνεία των ορισμών που περιλαμβάνει το άρ.8 ΕΣΔΑ, ¹⁸² περιορίζοντας έτσι το ευρύ περιθώριο εκτίμησης που διαθέτει ένα Κράτος. Μάλιστα η ως άνω υπόθεση, αποτέλεσε την αρχή για να διαπιστωθεί παραβίαση του άρ.8 ΕΣΔΑ από ΚΜ του Συμβουλίου της Ευρώπης καθότι δεν έλαβε τα κατάλληλα μέτρα. ¹⁸³

Περαιτέρω, για την ενεργοποίηση του άρ.8 απαιτείται ο αιτητής να επηρεάζεται «άμεσα» και «σοβαρά» από τον θόρυβο ή την ρύπανση. Αυτό επιβεβαιώθηκε από το Δικαστήριο στην υπόθεση *Hatton*, η οποία αφορούσε νυχτερινές πτήσεις που πραγματοποιούνταν από το αεροδρόμιο Heathrow. ¹⁸⁴ Η εν λόγω απόφαση καταδεικνύει ότι παρά την έλλειψη ουσιαστικού δικαιώματος στο περιβάλλον, το ΕΔΑΔ προστατεύει το δικαίωμα αυτό υπό το πρίσμα της ερμηνείας του άρ.8 ΕΣΔΑ. Αφ' ης στιγμής εφαρμόζεται το αρ.8, δύναται παράλληλα να ενεργοποιηθεί και η εφαρμογή του αρ.13 ΕΣΔΑ, το οποίο απαιτεί να υπάρχει παραβίαση άλλου ουσιαστικού δικαιώματος. Το αρ.13 της ΕΣΔΑ καθιερώνει το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, μέρος του οποίου αποτελεί και το δικαίωμα δίκαιης δίκης. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη στην νομολογία του ΕΔΑΔ. ¹⁸⁵ Σύμφωνα με το ΕΔΑΔ, το άρ.8 έχει εφαρμογή όχι μόνον όταν η ρύπανση προκαλείται από ενέργειες του εκάστοτε κράτους αλλά και

¹⁸¹ Ibid, par. 51

¹⁸² ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

¹⁸³ Application no 16798/90 LÓPEZ OSTRA v SPAIN [1994] par. 51

¹⁸⁴ Application no 36022/97 HATTON AND OTHERS v THE UNITED KINGDOM [2003] par. 96

¹⁸⁵ Ibid, par.96

όταν το κράτος υπέχει ευθύνη επειδή απέτυχε να ρυθμίσει ορθά τον ιδιωτικό τομέα.¹⁸⁶ Όμως το Κράτος και στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις, επιβάλλεται να εξισορροπήσει τα ατομικά με τα συλλογικά συμφέροντα. Επίσης το Κράτος έχει ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τα μέτρα που θα λάβει για να συμμορφωθεί με την ΕΣΔΑ.¹⁸⁷ Το ΕΔΑΔ όταν έχει να αντιμετωπίσει υποθέσεις που αφορούν αποφάσεις κρατών για περιβαλλοντικά θέματα, ερευνά δύο στοιχεία. Αφενός, ελέγχει εάν η κρατική απόφαση συμβαδίζει με το αρ.8 και αφετέρου, ελέγχει εάν κατά την διαδικασία λήψης αποφάσεων δόθηκε η απαραίτητη προσοχή στα συμφέροντα του ατόμου.¹⁸⁸ Το Δικαστήριο στην εν λόγω υπόθεση εξέτασε την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, μέσω της εξέτασης διαδικαστικών πτυχών του αρ.8. Έκρινε ότι οι εθνικές αρχές παρακολουθούσαν την κατάσταση και έλαβαν περιοριστικά μέτρα μέσω διάφορων σχεδίων που εκδίδονταν κατά διαστήματα, από το 1962 μέχρι το 1993. Ειδικότερα ως προς το τελευταίο σχέδιο του 1993, κρίθηκε ότι τα περιοριστικά μέτρα γνωστοποιήθηκαν και δη δημοσιεύτηκαν στο κοινό με έγγραφο διαβούλευσης. Συνεπώς οι αιτούντες δεν στερήθηκαν πρόσβαση στο έγγραφο αυτό. Επιπλέον το δικαστήριο κατέληξε ότι εφόσον οι αιτούντες έλαβαν γνώση του εγγράφου, μπορούσαν να υποβάλουν παρατηρήσεις και σε περίπτωση που αυτές δεν λαμβάνονταν υπόψιν, τότε μπορούσαν να στραφούν προς την δικαιοσύνη προκειμένου να αμφισβητήσουν τέτοιες αποφάσεις ή το ίδιο το σύστημα λήψης αποφάσεων των εθνικών αρχών.¹⁸⁹ Το ΕΔΑΔ λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, κατέληξε ότι η Βρετανία δεν υπερέβηκε το περιθώριο εκτίμησης, ήτοι δεν απέτυχε να εξισορροπήσει το δικαίωμα σεβασμού ιδιωτικής ζωής και τα συμφέροντα της κοινότητας συνολικά.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Ibid, par. 98

¹⁸⁷ Ibid, par. 98

¹⁸⁸ Ibid, par. 99

¹⁸⁹ Ibid, par. 128

¹⁹⁰ Ibid, par. 129

Το ίδιο σκεπτικό με την *Hatton* ακολούθησε το δικαστήριο και σε μεταγενέστερη υπόθεση, την *Taskin*, τονίζοντας τη σημασία του δικαιώματος πρόσβασης σε περιβαλλοντικές πληροφορίες και το δικαίωμα πρόσβασης ενώπιον δικαστηρίου, σε περίπτωση που δεν ληφθούν υπόψη τα συμφέροντα και οι παρατηρήσεις των ατόμων.¹⁹¹ Στην υπόθεση *Taskin*, κάτοικοι της περιοχής όπου λειτουργούσε το χρυσορυχείο, προσέφυγαν στο ΕΔΑΔ, στη βάση του αρ.8 κατά της άδειας λειτουργίας του ορυχείου, εξαιτίας του κινδύνου που ενείχε η εξόρυξη χρυσού.¹⁹² Το ΕΔΑΔ επανέλαβε ότι η σοβαρή ρύπανση του περιβάλλοντος είναι ικανή να επηρεάσει το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο αρ.8, χωρίς να θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την υγεία των αιτούντων.¹⁹³ Η απόφαση αυτή αποτελεί σημαντική εξέλιξη αναφορικά με τις διαδικαστικές περιβαλλοντικές υποχρεώσεις. Το ενδιαφέρον εδώ, έγκειται στο ότι το ΕΔΑΔ ενισχύει την νομολογία του στηριζόμενο στο καθεστώς σύμβασης του Άαρχους, παρόλο που η Τουρκία δεν ήταν συμβαλλόμενο μέρος στην εν λόγω Σύμβαση. Το δικαστήριο φαίνεται να εμπνέεται και από άλλα διεθνή καθεστώτα, πέρα από την ΕΣΔΑ. Το ΕΔΑΔ χρησιμοποίησε και τους τρεις πυλώνες της Σύμβασης του Άαρχους, ήτοι το δικαίωμα συμμετοχής του κοινού στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, το δικαίωμα πρόσβασης σε περιβαλλοντικές πληροφορίες αλλά και το δικαίωμα πρόσβασης στην δικαιοσύνη.¹⁹⁴ Το Δικαστήριο στα πλαίσια του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, τονίζει ότι οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να έχουν την δυνατότητα να προσφεύγουν στα δικαστήρια «κατά οποιασδήποτε πράξης ή παράλειψης», εφόσον κρίνουν ότι κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων δεν λήφθηκαν υπόψη τα δικά τους σχόλια ή συμφέροντα.¹⁹⁵ Έτσι, το ΕΔΑΔ ακολουθώντας την προσέγγιση της *Hatton*, περιέλαβε στην ερμηνεία του αρ.8, το δικαίωμα του

¹⁹¹ Application no 46117/99 TAŞKIN AND OTHERS v TURKEY [2004], par. 119

¹⁹² Application no 46117/99 TAŞKIN AND OTHERS v TURKEY [2004]

¹⁹³ Ibid, par.113

¹⁹⁴ Ibid, par. 99

¹⁹⁵ Ibid, par. 119

κοινού για δίκαιη διαδικασία λήψης αποφάσεων, το οποίο συνεπάγεται και το δικαίωμα τους για πρόσβαση στη δικαιοσύνη.¹⁹⁶ Είναι σημαντικό ότι το ΕΔΑΔ τουλάχιστον αναγνωρίζει το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, έστω και έμμεσα, μέσω του άρ.8. Παρέχει μια σχετικά ευρύτερη ερμηνεία από ότι το ΔΕΕ για την ίδια την πρόσβαση ενώπιόν του, όπου δεν δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο δικαίωμα δίκαιης δίκης. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι η έμμεση ερμηνεία του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, που καθιέρωσε το ΕΔΑΔ είναι επαρκής. Αντιθέτως, δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτελεσματική, καθώς τα κριτήρια «αμεσότητας» και «σοβαρότητας» που απαιτεί το αρ.8 για την ενεργοποίησή του, είναι αυστηρά και επομένως περιορίζουν την χρήση του αρ.8 και συνακόλουθα το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, καθόσον όπως προαναφέρθηκε, το δικαίωμα πρόσβασης προκύπτει ως μέρος των διαδικαστικών πτυχών του αρ.8. Κρίθηκε λοιπόν, στην υπόθεση *Taskin*, ότι οι εθνικές αρχές της Τουρκίας παραβίασαν το Δικαίωμα ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, αφού έλαβαν απόφαση χωρίς να τηρηθούν οι διαδικαστικές δικλίδες που προέβλεπε η εθνική νομοθεσία. Το Δικαστήριο προκειμένου να εξασφαλίσει ότι τα ρυθμιστικά καθεστάτα των Κρατών διασφαλίζουν αποτελεσματικά ένδικα μέσα στο εσωτερικό τους, ελέγχει κατά πόσο απέτυχαν ή όχι να το πράξουν.¹⁹⁷ Για σκοπούς απλής αναφοράς,¹⁹⁸ σημειώνεται ότι το ΕΔΑΔ με παρόμοιο τρόπο, εφάρμοσε και το αρ.2 της ΕΣΔΑ, ήτοι αναγνώρισε σιωπηρά ότι το ουσιαστικό δικαίωμα του αρ.2 περιλαμβάνει και το διαδικαστικό δικαίωμα στην πληροφόρηση. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Onerydildiz* κρίθηκε ότι η Τουρκία

¹⁹⁶ Ibid, par. 119

¹⁹⁷ James r may erin daly , HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT (Edward Elgar 2019) p.466

¹⁹⁸ ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>

παραβίασε το αρ.2, λόγω του ότι δεν ενημέρωσε τους κατοίκους της περιοχής για το ενδεχόμενο έκρηξης μεθανίου στην χωματερή.¹⁹⁹

Μεταγενέστερα, το Δικαστήριο προχώρησε σε διαμόρφωση του κανόνα «ελάχιστου επιπέδου». Οι επιβλαβείς επιπτώσεις που επικαλείται κανείς, στα πλαίσια εφαρμογής του άρ.8 ΕΣΔΑ θα πρέπει να ξεπεράσουν ένα ορισμένο «ελάχιστο» επίπεδο και περαιτέρω θα πρέπει να αποδεικνύεται ότι πραγματοποιήθηκε ένα επίπεδο «σοβαρότητας.» Αυτό το επίπεδο αξιολογείται λαμβάνοντας υπόψη όλες τις περιστάσεις της εκάστοτε υπόθεσης, όπως για παράδειγμα την ένταση, διάρκεια, επιπτώσεις στην σωματική και ψυχική υγεία.²⁰⁰ Το Δικαστήριο στην υπόθεση *Fadeyeva*, αποσαφηνίζει ότι είναι αναγκαίο να υπάρχει άμεση σύνδεση ανάμεσα στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος και τη σοβαρή προσβολή ατομικού δικαιώματος.²⁰¹ Οι απαιτήσεις αυτές δυσκολεύουν την επίκληση και απόδειξη των προϋποθέσεων του αρ.8, με αποτέλεσμα να καθίσταται εξίσου δύσκολη και η έμμεση ενεργοποίηση του αρ.13, το οποίο δεν μπορεί να στοιχειοθετεί χωρίς να υπάρχει παραβίαση άλλου δικαιώματος και εν προκειμένω του αρ.8 της ΕΣΔΑ. Κατά συνέπεια, η ερμηνευτική χρήση του άρ.8 από το ΕΔΑΔ, είναι προστοπαρόν μια λύση για να προστατευτεί έστω έμμεσα το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη.

Πρόσφατη νομολογία αξιώνει να θεσπίζεται ρυθμιστικό σύστημα, σε περιπτώσεις όπου προκύπτει σοβαρός κίνδυνος από μία δραστηριότητα. Εντούτοις, όταν το Κράτος εφαρμόσει εκτεταμένο ρυθμιστικό σύστημα, όπως συνέβη στην υπόθεση *Hardy and Maile*²⁰², το ΕΔΑΔ δεν προχωρά σε εξονυχιστική εξέταση του συστήματος αυτού. Από την άλλη, προβαίνει σε μια τέτοια εξέταση όταν αποφασίζει για την διαδικαστική λειτουργία του ρυθμιστικού καθεστώτος σχετικά με το αν παρέχει τη δυνατότητα στο κοινό να συμμετέχει στις αποφάσεις και να ζητά αναθεώρηση

¹⁹⁹ Application no 48939/99 CASE OF ÖNERVILDIZ v TURKEY [2004]

²⁰⁰ Application no 55723/00 FADEYEVA v RUSSIA [2005] par. 69, 70

²⁰¹ Ibid

²⁰² *Hardy & Maile v United Kingdom* [2012] (EHRR)

αυτών.²⁰³ Αναφορικά λοιπόν με ζητήματα περιβαλλοντικού δικαίου, εντοπίζεται ότι παραχωρείται μεγάλη ελευθερία στα Κράτη, σε σχέση με άλλους τομείς. Τα κράτη διαθέτουν μια «ρυθμιστική ελευθερία», όταν πρόκειται να εφαρμόσουν ρυθμιστικές πράξεις με σκοπό να αντιμετωπίσουν συγκεκριμένους κινδύνους.²⁰⁴ Επομένως, όταν σε ένα κράτος υφίσταται το ρυθμιστικό σύστημα, το ΕΔΑΔ επιστρέφει στον «εποπτικό του ρόλο», αναγνωρίζοντας ευρύ περιθώριο εκτίμησης.

Από την ερμηνεία του αρ.8 συμπεραίνεται ότι το ΕΔΑΔ εξέλιξε την νομολογία του, ενισχύοντας έμμεσα τα διαδικαστικά δικαιώματα, ήτοι το δικαίωμα πρόσβασης σε περιβαλλοντικές πληροφορίες, το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και το δικαίωμα πρόσβασης στο δικαστήριο. Το συμπέρασμα αυτό, ενισχύεται περαιτέρω με την επίκληση της σύμβασης του Άαρχους από το ΕΔΑΔ, παρόλο που η σύμβαση δεν δεσμεύει ούτε τα ΚΜ του Συμβουλίου της Ευρώπης αλλά ούτε το ίδιο το ΕΔΑΔ. Η Σύμβαση του Άαρχους θεωρείται η σημαντικότερη πράξη διεθνούς δικαίου για τα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα.²⁰⁵

Η μη πρόβλεψη ρητού δικαιώματος στο περιβάλλον, έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Παρά τις προσπάθειες που γίνονταν κατά καιρούς, μέχρι στιγμής, δεν είχε πραγματοποιηθεί η υιοθέτηση ενός πρωτοκόλλου αναφορικά με το δικαίωμα στο περιβάλλον. Ως εκ τούτου, περί το 2021 εγκρίθηκε από την ΚΣΣΕ πρόταση που αφορούσε την υιοθέτηση ενός νέου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, για το δικαίωμα στο περιβάλλον. Η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει τις διαδικαστικές όψεις του δικαιώματος στο περιβάλλον ως μέρος άλλων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, η πρόσβαση σε περιβαλλοντικές πληροφορίες αναγνωρίζεται ως μέρος του δικαιώματος στη ζωή(αρ.2) και του δικαιώματος ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής(αρ.8), η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, αναγνωρίζεται από το δικαίωμα στην ιδιωτική και

²⁰³ James r may erin daly , HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT (Edward Elgar 2019) p.469

²⁰⁴ Ibid p.467-468

²⁰⁵ Ilina cenevska, 'A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights' [2016] 28(2) Journal of Environmental Law p.303

οικογενειακή ζωή, ενώ η πρόσβαση στη δικαιοσύνη αναγνωρίστηκε από το δικαίωμα στην ζωή(αρ.2), στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή(αρ.8), το δικαίωμα δίκαιης δίκης(αρ.6) και το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας(αρ.13). Πηγή έμπνευσης των διαδικαστικών πτυχών της ΕΣΔΑ, φαίνεται να αποτελεί η σύμβαση του Άαρχους. Το ΕΔΑΔ επικαλείται την σύμβαση αυτή, παρόλο που δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος. Επιπλέον, χρησιμοποίησε την σύμβαση και σε περιπτώσεις που τρίτο κράτος δεν είναι μέλος της σύμβασης, όπως για παράδειγμα στην υπόθεση *Taskin*.²⁰⁶ Οι διαδικαστικές όψεις του δικαιώματος αναγνωρίζονται από τη σύσταση PACE ως αυτοτελή δικαιώματα, ήτοι μπορεί να γίνει επίκληση τους χωρίς να παραβιαστεί άλλο ουσιαστικό δικαίωμα. Πρόσβαση σε περιβαλλοντικές πληροφορίες έχουν όλα τα άτομα στα πλαίσια εφαρμογής του αρ.2 και 8. Σύμφωνα με το ΕΔΑΔ τα άρθρα αυτά πρέπει να παρέχουν πρόσβαση σε πληροφορίες οι οποίες θα δώσουν την δυνατότητα σε άτομα να εκτιμήσουν τον κίνδυνο που ενδεχομένως τους επηρεάζει άμεσα. Όσον αφορά το δικαίωμα συμμετοχής, επεκτείνεται επίσης σε όλα τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα, να ζητείται και να εισακούεται η γνώμη τους όταν τα περιβαλλοντικά έργα επηρεάζουν το περιβάλλον. Με τον ίδιο τρόπο επεκτείνεται το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη για την ολότητα. Αξιοσημείωτη είναι όμως εδώ, η επιπρόσθετη αναγνώριση ότι τα δικαιώματα που προστατεύει το νέο πρωτόκολλο πρέπει να συνοδεύονται από το άρ.13 της ΕΣΔΑ. Συνεπώς η επίκληση του αρ.13 δεν απαιτεί παραβίαση άλλου δικαιώματος της ΕΣΔΑ.²⁰⁷

Η πρόταση για το νέο πρωτόκολλο διευρύνει την ενεργητική συμμετοχή των προσώπων που δύνανται να προσφύγουν στο ΕΔΑΔ. Η υιοθέτηση του πρόσθετου πρωτοκόλλου, προχωρά

²⁰⁶ Ιωάννα Χατζηγιάννη, Αλέξανδρος Βρυωνίδης, 'Op-Ed: Ένα ρητό δικαίωμα στο περιβάλλον [2021] Eu law live

²⁰⁷ Ιωάννα Χατζηγιάννη, Αλέξανδρος Βρυωνίδης, 'Op-Ed: Ένα ρητό δικαίωμα στο περιβάλλον [2021] Eu law live

ένα βήμα παραπέρα, κατοχυρώνοντας ουσιαστικό δικαίωμα στο περιβάλλον αλλά ενισχύοντας και προστατεύοντας τις διαδικαστικές όψεις του δικαιώματος στο περιβάλλον. Ειδικότερα, σε σχέση με το εξεταζόμενο δικαίωμα της παρούσας μελέτης, εντοπίζεται ότι το πρωτόκολλο, συνδέει το δικαίωμα δίκαιης δίκης(αρ.6) με το άρ.13 της ΕΣΔΑ, αλλά προβλέπει επίσης ανεξάρτητο αυτοτελές δικαίωμα δίκαιης δίκης, χωρίς την ανάγκη να αποδειχθεί παραβίαση άλλου ουσιαστικού δικαιώματος της ΕΣΔΑ. Η προστασία που προβλέπει το πρωτόκολλο παρέχει πολύ σημαντικές δυνατότητες και ενδεχομένως να μπορούσε να χαρακτηριστεί «ολοκληρωμένη», σε αντίθεση με την μέχρι τώρα προστασία που παρέχει το ΕΔΑΔ για το δικαίωμα στο περιβάλλον, ήτοι «έμμεση» προστασία υπό την ερμηνεία του αρ.2 και 8.

8.ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΔΙΚΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ

ΔΥΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ:

Σημαντική απόκλιση μεταξύ των δύο συστημάτων ΔΕΕ και ΕΔΑΔ, εντοπίζεται σε σχέση με το δικαίωμα στο περιβάλλον. Είναι γνωστό ότι η ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνει ρητό, ανεξάρτητο δικαίωμα στο περιβάλλον. Από την άλλη, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο ΧΘΔ επίσης δεν κατοχυρώνει ρητό δικαίωμα στο περιβάλλον, αλλά αναφέρεται στην προστασία του περιβάλλοντος με το αρ.37, που ορίζει ότι: «ένα υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και η βελτίωση της ποιότητας του, θα πρέπει να ενσωματώνονται στις πολιτικές της Ένωσης και να διασφαλίζονται σύμφωνα με την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης.» Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια γενική διακηρυκτική αρχή, για την οποία δεν έλειψαν οι επικρίσεις.²⁰⁸ Το ΕΔΑΔ παρά την απουσία του εν λόγω δικαιώματος, εξέλιξε δυναμικά την νομολογία του, διαμέσου της ερμηνείας του δικαιώματος ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής(αρ.8), του δικαιώματος δίκαιης δίκης(αρ.6) και του δικαιώματος στη ζωή(αρ.). Ιδίως μέσω της ερμηνείας του αρ.8, που αναλύθηκε και στην ενότητα

²⁰⁸ Ιωάννα Α Κυριτσάκη, Το δικαίωμα στο περιβάλλον υπό το πρίσμα του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σακκουλας 2010) σελ. 36,37

4(2), το ΕΔΑΔ δίνει την δυνατότητα στους αιτούντες, να επικαλεστούν το αρ.13 της ΕΣΔΑ, το οποίο ενεργοποιείται μόνο όταν παραβιάζεται άλλο δικαίωμα της ΕΣΔΑ. Αυτό κατέδειξε η ανάλυση της νομολογίας για την υπόθεση *Hatton* και *Taskin*. Επομένως το δικαίωμα δίκαιης δίκης το οποίο συναρτάται άμεσα με το αρ.13 της ΕΣΔΑ, προστατεύεται ενώπιον του δικαστηρίου του Στρασβούργου, έστω και έμμεσα. Αντίθετα το ΔΕΕ παρά την πρόβλεψη του άρ.37 του Χάρτη, επικεντρώθηκε κυρίως σε «κανόνες» και «πρότυπα» ως προς τα διαδικαστικά δικαιώματα, αντί σε «δικαιώματα» στον τομέα προστασίας του περιβάλλοντος. Η νομολογία του ΔΕΕ προσεγγίζεται από δύο πτυχές. Από τη μια είναι η πρόσβαση ενώπιον του ίδιου του ΔΕΕ, η οποία παραμένει περιορισμένη, ενόψει της αυστηρής ερμηνείας του αρ.263(4). Το ΔΕΕ δεν διεύρυνε την περιβαλλοντική διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που περιλαμβάνει ο Χάρτης, όπως το έκανε το ΕΔΑΔ με την σύμβαση.²⁰⁹ Παρόλο που η ΕΕ διαθέτει «ισχυρά όπλα», όπως η Σύμβαση του Άαρχους και πρόβλεψη στο αρ.37 του Χάρτη, ο οποίος κατέστη νομικά δεσμευτικός, εντούτοις το ΔΕΕ δεν τα χρησιμοποίησε στο βαθμό που θα αναμενόταν. Από την άλλη, υπάρχει η πρόσβαση στα εθνικά δικαστήρια, όπου παρατηρείται ότι το ΔΕΕ συνέβαλε στην διεύρυνση του δικαιώματος δίκαιης δίκης, χρησιμοποιώντας έναν συνδυασμό αρχών αποτελεσματικότητας και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας(αρ. 47), αρχή της υπεροχής και το άρθρο 9(3) της σύμβασης του Άαρχους. Αντιθέτως το ΕΔΑΔ παρά το κενό που υπάρχει, αξιοποίησε τόσο άλλα άρθρα της ΕΣΔΑ(αρ.8,6,13) όσο και τη σύμβαση του Άαρχους(*Taskin*). Μάλιστα, η πρόσφατη πρόταση, για υιοθέτηση νέου πρωτοκόλλου προβλέπει νέο ουσιαστικό δικαίωμα στο περιβάλλον, αλλά και συγκεκριμένο δικαίωμα δίκαιης δίκης, ήτοι ανεξάρτητο αυτοτελές δικαίωμα δίκης, χωρίς να χρειάζεται ο εκάστοτε αιτητής να αποδείξει παραβίαση άλλου ουσιαστικού δικαιώματος της

²⁰⁹ Ilina cenevska, 'A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights' [2016] 28(2) Journal of Environmental Law p.322, 323

ΕΣΔΑ. Ενόψει όλων των παραπάνω καταλήγουμε ότι η ερμηνεία του ΕΔΑΔ είναι ευρύτερη, σε σχέση με την πρόσβαση στο ίδιο το ΔΕΕ.

Μια άλλη διαφορά μεταξύ των δύο συστημάτων προκύπτει αναφορικά με την Σύμβαση του Άαρχους. Η ΕΕ και τα ΚΜ ως συμβαλλόμενα μέρη της διεθνούς συμφωνίας της Σύμβασης του Άαρχους δεσμεύονται από αυτήν.²¹⁰ Η εν λόγω σύμβαση έχει αποκτήσει αυξημένη τυπική ισχύ αφ' ης στιγμής επικυρώθηκε από την ΕΕ.²¹¹ Επιβάλλεται η ερμηνεία της Ευρωπαϊκής νομοθεσίας να «ευθυγραμμίζεται» με την σύμβαση του Άαρχους.²¹² Το ΔΕΕ όταν αποφαινεται περί ερμηνείας της Σύμβασης του Άαρχους έχει τη δυνατότητα να εκδώσει απόφαση με την οποία υποχρεώνει τα δικαστήρια να μην εφαρμόζουν κανόνες εθνικού δικαίου που αντιτίθενται στην σύμβαση. Στην αντίπερα όχθη, βρίσκεται το Δικαστήριο του Στρασβούργου, όπου σε ορισμένες περιπτώσεις επικαλέστηκε το καθεστώς της Άαρχους, όπως για παράδειγμα στην υπόθεση *Taskin*, όμως δεν παύει η σύμβαση αυτή να μην είναι δεσμευτική για το ΕΔΑΔ. Τόσο τα Κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και το ίδιο το ΕΔΑΔ δεν δεσμεύονται από την Σύμβαση του Άαρχους. Αδιαμφισβήτητα η χρήση της σύμβασης είναι μια πολύ σημαντική εξέλιξη για το ΕΔΑΔ. Το τελευταίο, έχει χρησιμοποιήσει την σύμβαση σε νομολογία του, αλλά σίγουρα όχι στο βαθμό που την χρησιμοποιεί το ΔΕΕ. Εντοπίζεται λοιπόν ότι υπάρχουν ορισμένες διαφορές ανάμεσα στο καθεστώς της Άαρχους και της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα η ΕΣΔΑ, σε αντίθεση με την Άαρχους, για να τεθεί σε εφαρμογή απαιτεί από τον αιτούντα να επικαλεστεί παραβίαση πρωταρχικού δικαιώματος, δίνοντας έτσι έμφαση στην προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όχι τόσο στα διαδικαστικά δικαιώματα, ήτοι το δικαίωμα πρόσβασης σε περιβαλλοντικές

²¹⁰ Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, Σύμβαση Άαρχους- 20 χρόνια μετά Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη στις περιβαλλοντικές διαφορές υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ (Εκδόσεις Σακκουλα edn, 2019) σε. 10

²¹¹ Ibid, σελ. 11

²¹² C-115/09 Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV v Bezirksregierung Arnsberg [2011] 289 par. 41

πληροφορίες, το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Σημειωτέων όμως, ότι το ΕΔΑΔ, δίνει έμφαση στο δικαίωμα δίκαιης δίκης, όταν εξετάζει τις διαδικαστικές πτυχές του αρ.8, όπου η πρόσβαση στη δικαιοσύνη αναγνωρίζεται ως μέρος του δικαιώματος του αρ.8, και επιπλέον η εφαρμογή του αρ.8 δίνει τη δυνατότητα για επίκληση του αρ.13 της ΕΣΔΑ(υπόθεση *Hatton, Taskin*). Αντιθέτως η Σύμβαση του Άαρχους αναφέρεται με λεπτομέρεια στα διαδικαστικά δικαιώματα και χωρίς κάποιον περιορισμό ως προς την επίκλησή τους. Ωστόσο, η υιοθέτηση της πρότασης πρωτοκόλλου του 2021, για δικαίωμα στο περιβάλλον, προβλέπει ότι δεν χρειάζεται να αποδειχθεί παραβίαση πρωταρχικού δικαιώματος. Ακόμη μια απόκλιση ανάμεσα σε σύμβαση Άαρχους και ΕΣΔΑ υπάρχει ως προς τις προϋποθέσεις ενεργοποίησης για πρόσβαση στο κάθε δικαστήριο. Η Σύμβαση του Άαρχους με τον όρο «κοινό» εννοεί οποιοδήποτε φυσικό ή νομικό πρόσωπο, το οποίο δεν απαιτείται να επικαλεστεί παραβίαση πρωταρχικού δικαιώματος, ενώ από την σκοπιά της ΕΣΔΑ υφίσταται περιορισμός, μόνο σε όσους αποδεικνύουν επικείμενο κίνδυνο ή κίνδυνο να παραβιαστεί το δικαίωμα δίκαιης δίκης ή ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής.²¹³

Επιπρόσθετα αναφορικά με την πρόσβαση ενώπιον του ΔΕΕ, το τελευταίο «πρακτικά» δεν επιτρέπει την πρόσβαση στο ευρωπαϊκό δικαστήριο, καθώς δεν προθυμοποιείται να «αφήσει» την αυστηρή ερμηνεία των κριτηρίων της *Plaumann*. Το δικαστήριο όπως και η ευρωπαϊκή επιτροπή, προτιμά να αναδεικνύει τη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ένωσης καθώς και τα διάφορα ένδικα μέσα που παρέχονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ήτοι άμεση προσφυγή μέσω του αρ.263(4), προδικαστική παραπομπή από τα εθνικά δικαστήρια μέσω του αρ.267 της ΣΛΕΕ, κανονισμός του Άαρχους 1367/2006, με το σκεπτικό ότι ο συνδυασμός αυτών των ενδίκων μέσων διασφαλίζει τη δικαστική προστασία. Επομένως το δικαίωμα δίκαιης δίκης ενώπιον του ΔΕΕ,

²¹³ Birgit Peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law p.26,27

ερμηνεύεται «στενά», χωρίς ιδιαίτερη έμφαση στο ίδιο το δικαίωμα δίκαιης δίκης. Το ΔΕΕ θεωρεί ότι για να διευρυνθεί η πρόσβαση σε ευρωπαϊκό επίπεδο, απαιτείται από τα εθνικά δικαστήρια να εξασφαλίσουν ευρεία πρόσβαση ενώπιόν τους. Σε εθνικό επίπεδο, όπως κατέδειξε η υπόθεση *Slovak, Protect Natur*, το δικαίωμα δίκαιης δίκης είναι αρκετά διευρυμένο. Το δικαστήριο πέτυχε την διεύρυνση, αρχικά περιορίζοντας την διαδικαστική αυτονομία των ΚΜ και χρησιμοποιώντας τις αρχές αποτελεσματικότητας, αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και την αρχή της υπεροχής σε συνδυασμό με το αρ. 9(3) της Σύμβασης του Άαρχους. Το ΕΔΑΔ θέτει επίσης αυστηρές προϋποθέσεις για την πρόσβαση ενώπιόν του. Ειδικά όσον αφορά το αρ.6 της ΕΣΔΑ, η αυστηρότητα των προϋποθέσεων διαφάνηκε στην υπόθεση *Athanassoglou*. Το δικαστήριο απαιτεί «συγκεκριμένο» και «άμεσο» κίνδυνο. Ειδικά όμως όταν πρόκειται για επικίνδυνες εγκαταστάσεις αξιώνει ο κίνδυνος να είναι «επικείμενος», κάτι που είναι πολύ δύσκολο να αποδειχτεί. Επιπλέον σε σχέση με την ενεργοποίηση του αρ.8 της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα απαιτεί οι επιβλαβείς συνέπειες να υπερβούν ένα «ελάχιστο επίπεδο»(υπόθεση *Fadayeva*). Τα κριτήρια «αμεσότητας» και «σοβαρότητας που απαιτεί το δικαστήριο κρίνονται ως αυστηρά, καθώς δυσκολεύουν την επίκληση του αρ.8 και συνεπώς του αρ.13, το οποίο προϋποθέτει παραβίαση υφιστάμενου δικαιώματος.

Ακόμη, παρατηρείται ότι η πρόσβαση για ΜΚΟ ενώπιον του ΔΕΕ, είναι σχεδόν αποκλεισμένη, όπως κατέδειξε η υπόθεση *Greenpeace*. Το βασικότερο εμπόδιο πρόσβασης για ΜΚΟ είναι η αυστηρή ερμηνεία των κριτηρίων «αμεσότητας» και ιδίως «ατομικότητας», που ακολουθούν ακόμα την ξεπερασμένη ερμηνεία της *Plaumann*. Όμως η πρόσβαση των ΜΚΟ ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων έχει διευρυνθεί όπως αναλύθηκε στην υπόθεση *Protect Natur*. Το ΔΕΕ απαιτεί από τα εθνικά δικαστήρια να εξασφαλίσουν ευρεία πρόσβαση για ΜΚΟ, προκειμένου με αυτόν το τρόπο να διασφαλιστεί και ευρεία πρόσβαση σε ενωσιακό επίπεδο. Η

πρόσβαση των ΜΚΟ ενώπιον του δικαστηρίου του Στρασβούργου είναι επίσης περιορισμένη αλλά όχι στον βαθμό που είναι ενώπιον του ΔΕΕ. Η ερμηνεία του αρ.6 της ΕΣΔΑ, κατέδειξε ότι οι ΜΚΟ, προκειμένου να επικαλεστούν το αρ.6 πρέπει να αποδείξουν ότι παραβιάζεται ατομικό δικαίωμα που θεσπίζει η ΕΣΔΑ και ότι επηρεάζονται μεμονωμένα συμφέροντα των μελών τους. Αργότερα όμως διευρύνθηκε το δικαίωμα δίκαιης δίκης για ΜΚΟ, μέσω της υπόθεσης *Collectif Melox et Max*, όπου πλέον οι ΜΚΟ μπορούν να προβάλουν γενικά τα συμφέροντα της ένωσης και όχι μεμονωμένα συμφέροντα των μελών τους. Και εν προκειμένω, διαπιστώνεται ότι η προστασία που παρέχει το ΕΔΑΔ είναι λιγότερο απαγορευτική σε σχέση με την προσέγγιση του ΔΕΕ σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ:

Η παρούσα μελέτη κατέδειξε σημαντικά συμπεράσματα για το θεμελιώδες δικαίωμα δίκαιης δίκης. Αρχικά, διαπιστώθηκε ότι το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς της σύμβασης του Άαρχους συνέβαλε «θετικά» στο δικαίωμα δίκαιης δίκης, παρά τα προβλήματα που παρουσιάζει η νομολογία του ΔΕΕ σε σχέση με την εφαρμογή της σύμβασης. Η τελευταία προσέφερε ιδιαίτερες δυνατότητες για το δικαίωμα δίκαιης δίκης, σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης. Ειδικά, ο καινοτόμος μηχανισμός της Επιτροπής Συμμόρφωσης, να «εποπτεύει» τα συμβαλλόμενα μέρη από ενδεχόμενες καταχρήσεις της σύμβασης του Άαρχους και η συνεχής απαίτηση του ΔΕΕ, μέσω της σύμβασης, για εξασφάλιση ευρείας πρόσβασης στη δικαιοσύνη, μέσω εθνικών δικαστηρίων, ιδίως για ΜΚΟ, είναι σημαντικά «βήματα» που συμβάλουν σταδιακά στην βελτίωση εφαρμογής του δικαιώματος δίκαιης δίκης. Η συνεισφορά της Σύμβασης στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, δεν πρέπει να αμφισβητείται. Εκείνο που πρέπει να προβληματίσει είναι το ζήτημα της αποτελεσματικής εφαρμογής της, από τα δικαστήρια και ιδιαίτερα από το ΔΕΕ. Γι' αυτό τον λόγο το ΔΕΕ και τα συμβαλλόμενα μέρη της σύμβασης θα πρέπει να συμμορφώνονται προς τις

επιταγές της και ιδίως να εγκρίνουν τα πορίσματα της Επιτροπής συμμόρφωσης τα οποία συμβάλλουν στην καλύτερη εφαρμογή της σύμβασης και συνεπώς καλύτερη εφαρμογή του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη.

Σε ενωσιακό επίπεδο, το επίμαχο άρθρο 263(4) της ΣΛΕΕ συνεχίζει να αποτελεί εμπόδιο για το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, επηρεάζοντας ιδιώτες και νομικά πρόσωπα. Ακόμα και η επίκληση του άρθρου 47 ΧΘΔ από το δικαστήριο, δεν επέφερε χαλάρωση της αυστηρής ερμηνείας του «άμεσου» και «ατομικού» συμφέροντος, ως προϋποθέσεων για πρόσβαση ενώπιον του ΔΕΕ. Το δικαστήριο στην υπόθεση Sabo ξεκαθάρισε ότι η ευθύνη για τροποποίηση των όρων του άρθρου 263(4) ανήκει στα ΚΜ και όχι στο ίδιο. Ούτε η τροποποίηση του επίμαχου άρθρου, μέσω της συνθήκης της Λισαβόνας δεν κατάφερε να ξεπεράσει τα προβλήματα αυστηρής προσέγγισης του άρθρου 263, καθότι ο όρος «κανονιστική πράξη» περιόριζε επίσης την δυνατότητα πρόσβασης. Θα πρέπει το δικαστήριο να κατανοήσει ότι ο μοναδικός τρόπος να ξεπεραστούν τα προβλήματα αυτά, είναι να προβεί σε διασταλτική ερμηνεία των προϋποθέσεων που εμποδίζουν την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Ακόμη και η ερμηνεία της σύμβασης του Άρχου δεν μπόρεσε να ασκήσει μεγάλη επιρροή στην εμμονή του Δικαστηρίου να ερμηνεύει με βάση ένα αυστηρό πλαίσιο. Το δικαστήριο δεν αποδέχεται τροποποίηση των προϋποθέσεων ενεργητικής νομιμοποίησης, αλλά προτείνει τροποποίηση του κανονισμού του Άρχου. Το ΔΕΕ κάνει λόγο για ένα πλήρες σύστημα ενδίκων μέσων, θεωρώντας ότι το σύστημα προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, συμβάλλει σε αυτήν την ολοκλήρωση. Αυτή η θέση δημιουργεί αμφιβολίες, αφού ο αιτητής δεν έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, όπως ούτε και το περιεχόμενό του. Αντίθετα, η προσφυγή ακύρωσης είναι ευρύτερη και με αυτήν μπορούν να προσβληθούν όλες οι πράξεις ενωσιακών οργάνων και δεν χρειάζεται περαιτέρω κάποια πράξη για να ενσωματωθούν στα ΚΜ. Αν η προσφυγή ακύρωσης γίνει δεκτή, τότε το Δικαστήριο

ακυρώνει την πράξη και η ακύρωση έχει ισχύ έναντι όλων.²¹⁴ Αυτή η επιμονή του ΔΕΕ να δώσει οποιαδήποτε άλλη λύση εκτός από την μεταρρύθμιση της συνθήκης, προκαλεί ερωτηματικά. Ίσως οι λόγοι να μην είναι νομικοί αλλά περισσότερο πολιτικοί λόγοι. Γενικότερα το ΔΕΕ για την πρόσβαση ενώπιών του, χρησιμοποίησε το δικαίωμα δίκαιης δίκης αλλά χωρίς να ασχοληθεί «ουσιαστικά» με αυτό. Το χρησιμοποίησε απλά ως «μέσο» για να αξιώσει από τα εθνικά δικαστήρια να διευρύνουν την πρόσβαση ενώπιόν τους, όχι όμως ενώπιον του ίδιου του ΔΕΕ.

Διαπιστώθηκε ότι το δικαίωμα δίκαιης δίκης στα εθνικά δικαστήρια έχει διευρυνθεί αρκετά. Αυτή η διεύρυνση είναι αποτέλεσμα διάφορων περιορισμών του οποίους επέβαλε το ΔΕΕ στα πλαίσια της απαίτησής του να διευρυνθεί η πρόσβαση στα εθνικά δικαστήρια, με το σκεπτικό ότι ταυτόχρονα διευρύνεται και η πρόσβαση ενώπιών του. Πολύ σημαντική υπήρξε η επιρροή της σύμβασης του Άαρχους και δη το αρ.9(3), μέσω της οποίας περιορίστηκε η διαδικαστική αυτονομία των κρατών μελών, για την θέσπιση κανόνων που αφορούν την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Περαιτέρω περιορισμοί τέθηκαν με την αρχή της ισοδυναμίας και αποτελεσματικότητας, οι οποίες διασφαλίζουν την αποτελεσματική εφαρμογή κανόνων της ΕΕ, την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, την αρχή της υπεροχής και σε συνδυασμό όλες αυτές οι αρχές με το αρ.9(3) της σύμβασης. Το συμπέρασμα αυτό υποδηλώνεται στην υπόθεση *Slovak* αλλά κυρίως από την *Protect Natur*. Στην συνέχεια όμως, ενώ το δικαστήριο «αποστασιοποιήθηκε» από την *Protect Natur*, σε μια πρόσφατη απόφαση, την *Deutsche Umwelthilfe* εξέλιξε την νομολογία της *Protect Natur*, αποσαφηνίζοντας το σύνδεσμο ανάμεσα στην αρχή της υπεροχής και άμεσου αποτελέσματος και κυρίως εξειδίκευσε περαιτέρω το δικαίωμα δίκαιης δίκης. Πλέον το δικαστήριο δέχεται ότι το δικαίωμα δίκαιης δίκης(αρ.47) δεν

²¹⁴ Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021) σελ.145

χρειάζεται διευκρίνηση από κανόνες ενωσιακού ή εθνικού επιπέδου, ώστε να αντλήσουν δικαίωμα από αυτό οι αιτούντες. Είναι αρκετό να επικαλεστούν το αρ. 47 από μόνο του. Αναμφισβήτητη η σύμβαση του Άρχους βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη, ενώπιων εθνικών δικαστηρίων.

Αναφορικά με τα αρ.6 και 13 της ΕΣΔΑ, διαφάνηκε ότι το δικαίωμα δίκαιης δίκης στα πλαίσια των άρθρων αυτών, όπως ερμηνεύονται από το ΕΔΑΔ, παρέχει περιορισμένη προστασία και μάλιστα και ο κυριότερος λόγος είναι η ατομοκεντρική προσέγγιση του δικαστηρίου αλλά και ο δικονομικός χαρακτήρας των άρθρων. Για να μπορέσει να επικαλεστεί κανείς τα αρ.6 και 13 της ΕΣΔΑ, προϋποτίθεται ότι παραβιάστηκε ένα άλλο δικαίωμα της ΕΣΔΑ. Οι προϋποθέσεις για ενεργοποίηση του δικαιώματος δίκαιης δίκης είναι αυστηρές, καθότι πρόσβαση στη δικαιοσύνη έχουν μόνο όσοι επηρεάζονται «άμεσα» από την λήψη αποφάσεων. Επομένως το διαδικαστικό δικαίωμα του αρ.6 της ΕΣΔΑ, δεν προσέφερε ιδιαίτερα ευρεία ερμηνεία του δικαιώματος. Από την άλλη όμως η ερμηνεία του αρ.6 σημείωσε σημαντική ανέλιξη για τις ΜΚΟ, οι οποίες πλέον μπορούν να επικαλεστούν το εν λόγω άρθρο όταν προβάλουν γενικά συμφέροντα της ένωσης και όχι μεμονωμένα συμφέροντα των μελών της, όπως ίσχυε προηγουμένως (*Collectif Melox et Mex*).

Το δικαίωμα δίκαιης δίκης υπό το πρίσμα ερμηνείας του αρ.8 της ΕΣΔΑ προστατεύεται έμμεσα. Η ανάλυση νομολογίας, μέσω της ερμηνείας του αρ.8 της ΕΣΔΑ, εντόπισε ότι το ΕΔΑΔ χρησιμοποιεί το δικαίωμα δίκαιης δίκης, όταν εξετάζει τις διαδικαστικές πτυχές του αρ.8. Αυτό έδειξαν κυρίως οι υποθέσεις *Hatton* και *Taskin*. Αφ'ης στιγμής η ΕΣΔΑ δεν κάνει ρητή αναφορά στα διαδικαστικά δικαιώματα, η επίκληση της σύμβασης του Άρχους από το ΕΔΑΔ, ενισχύει τα δικαιώματα αυτά και κυρίως το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη που αποτελεί τον τρίτο πυλώνα της σύμβασης του Άρχους. Χρησιμοποιώντας τη σύμβαση του Άρχους, το ΕΔΑΔ

σημείωσε για ακόμη μια φορά «εξέλιξη» στην νομολογία του. Το ΕΔΑΔ δίνει έμφαση στο δικαίωμα δίκαιης δίκης παρόλο που η προστασία που παρέχει είναι έμμεση. Κατά συνέπεια το αρ.8 έχει ενισχύσει το δικαίωμα δίκαιης δίκης,

Δεν λείπουν οι επικρίσεις ως προς το «τέχνασμα» που δημιούργησε το ΕΔΑΔ, ήτοι να παρέχει προστασία μέσω ερμηνείας υφιστάμενων δικαιωμάτων(αρ.6,8) της ΕΣΔΑ. Ενόψει των σημερινών συνθηκών και δεδομένου ότι πλέον αντιμετωπίζουμε ακραίες περιβαλλοντικές καταχρήσεις, αυτή η «πρακτική του δικαστηρίου μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο ως προσωρινή λύση. Τούτο διότι, η προσέγγιση του δικαστηρίου παραμένει ατομοκεντρική, χωρίς να μπορεί να συνδέσει το άτομο και τα συλλογικά συμφέροντα της κοινωνίας.²¹⁵ Παρόλα αυτά η πρόταση για υιοθέτηση νέου πρωτοκόλλου για το δικαίωμα στο περιβάλλον, παρέχει σημαντικές δυνατότητες για το δικαίωμα δίκαιης δίκης, αφού όπως προαναφέρθηκε προβλέπει αυτοτελές δικαίωμα δίκαιης δίκης.

Μέχρι στιγμής, η ανωτέρω ανάλυση οδηγεί σε σύγκλιση διευρυμένης προστασίας από το ΕΔΑΔ, σε σχέση πάντα με το ΔΕΕ.

10.ΕΠΙΛΟΓΟΣ:

Η παρούσα μελέτη ανέλυσε, πώς αντιμετωπίζεται το θεμελιώδες δικαίωμα δίκαιης δίκης σε περιβαλλοντικά ζητήματα, την έκταση, τη χρήση και την προσέγγιση του, από τα δύο συστήματα δικαιοσύνης. Οι αποκλίσεις των δύο συστημάτων επηρεάζουν την προστασία του δικαιώματος δίκαιης δίκης, αφού έκαστο δικαστήριο ερμηνεύει και εφαρμόζει διαφορετικά το δικαίωμα δίκαιης δίκης, ενώ ουσιαστικά πρόκειται για ένα και καθαυτό δικαίωμα.

Και τα δύο συστήματα φάνηκε να παρουσιάζουν κενά σε σχέση με την προστασία του εν λόγω δικαιώματος. Ωστόσο η νομολογία του ΕΔΑΔ φαίνεται να είναι πιο «δημιουργική» και να

²¹⁵ Francesco Francioni, 'International Human Rights in an Environmental Horizon' [210] 21(1) The European Journal of International Law p.43,44

εξελίσσεται σταδιακά. Ιδιαίτερα, ενόψει της υιοθέτησης της πρότασης πρωτοκόλλου για ξεχωριστό δικαίωμα στο περιβάλλον, δίνονται ελπίδες για επίλυση αρκετών προβλημάτων και κυρίως για ενίσχυση του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, αφού η πρόταση προβλέπει αυτοτελές δικαίωμα δίκαιης δίκης. Αυτή η πρόταση, ίσως μπορεί να καλύψει τις αδυναμίες του ΕΔΑΔ, μια εκ των οποίων είναι η έμφαση που δίνει στα «ατομικά» παρά στα «διαδικαστικά» δικαιώματα. Μέσω του Πρωτοκόλλου, ενδεχομένως να μπορέσει να επιτευχθεί μια ισορροπία.

Από την άλλη βλέπουμε «ένα» ΔΕΕ, το οποίο έχει παραμείνει «στάσιμο», με την υιοθέτηση του «απαρχαιωμένου» δόγματος της *Plaumann*, εμποδίζοντας έτσι την «πραγματική» πρόσβαση ενώπιον του. Η λύση βρίσκεται στα χέρια των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, ήτοι θα πρέπει να επανεξετάσουν την προσέγγιση της *Plaumann* και να εγκαταλείψουν αυτό το δόγμα, το οποίο είναι η «ρίζα» του προβλήματος.

Το ΔΕΕ θα μπορούσε να ακολουθήσει το παράδειγμα του ΕΔΑΔ, ήτοι να αναγνωρίσει την περιβαλλοντική διάσταση ορισμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων που προβλέπονται στον ΧΘΔ και ειδικότερα του αρ.47 για το δικαίωμα σε αποτελεσματική δικαστική προστασία και σε δίκαιη δίκη, με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις για προστασία του περιβάλλοντος.²¹⁶ Επίσης το ΔΕΕ θα μπορούσε να αναγνωρίσει την προσέγγιση νομολογίας του ΕΔΑΔ επι περιβαλλοντικών υποθέσεων, χωρίς να επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων του ΧΘΔ.²¹⁷ Ορθά υποστηρίζεται ότι, το ΔΕΕ φαίνεται να μην έχει κατανοήσει σε βάθος την έννοια των «περιβαλλοντικών δικαιωμάτων», γι' αυτό και εμμένει σε «κανόνες» και «πρότυπα», ενώ ακριβώς το αντίθετο, πράττει το ΕΔΑΔ, δηλαδή δίνει έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα., παρά στα διαδικαστικά. Χρειάζεται ένας συνδυασμός «δικαιωμάτων» και

²¹⁶ Ilina cenevska, 'A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights' [2016] 28(2) Journal of Environmental Law p.322-324

²¹⁷ Ibid, σελ. 322-324

«κανόνων» ώστε να μπορέσουμε να μιλήσουμε για «περιβαλλοντική δικαιοσύνη»²¹⁸ και ένα ολοκληρωμένο σύστημα ενδίκων μέσων.

Εν κατακλείδι, το δικαίωμα δίκαιης δίκης προστατεύεται ευρύτερα από το δικαστήριο του Στρασβούργου παρά από το ΔΕΕ, σε ενωσιακό επίπεδο. Τα δύο δικαστήρια δεν ακολουθούν μια ενιαία, ομοιόμορφη προσέγγιση του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Ως εκ τούτου και τα δύο συστήματα χρήζουν αλλαγών και βελτιώσεων και ενδεχομένως η προώθηση συνεργασίας μεταξύ των δύο δικαστηρίων να συνδράμει στην ενδυνάμωση του δικαιώματος δίκαιης δίκης. Παραμένει να φανεί σε βάθος χρόνου κατά πόσο θα υπάρξει ενίσχυση του δικαιώματος δίκαιης δίκης ή εάν το δικαίωμα θα παραμείνει «στάσιμο».

²¹⁸ Ibid, σελ. 322-324

11.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

ΒΙΒΛΙΑ:

- Μανώλης Περάκης, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2015)
- Βασιλική Ι Καραγεώργου, Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων Η επιρροή της Σύμβασης του Άαρχους και του ενωσιακού δικαίου (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2021)
- Ιωάννα Α Κυριτσάκη, Το δικαίωμα στο περιβάλλον υπό το πρίσμα του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σακκουλας 2010)
- Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, Σύμβαση Άαρχους- 20 χρόνια μετά Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη στις περιβαλλοντικές διαφορές υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ (Εκδόσεις Σακκουλα edn, 2019)
- Βασίλης Γ Τζεμος, Ο χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ (ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ 2015)

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ:

- Francesco Francioni, 'The Rights of Access to Justice under Customary International Law' [2007] Oxford University Press
- Marjolein Schaap, 'ACCESS TO ENVIRONMENTAL JUSTICE FOR NGOS: REVIEWING THE EU LEGAL STANDING CRITERIA IN LIGHT OF THE AARHUS CONVENTION' [2013]
- Birgit Peters, 'Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention' [2018] 30(1) Journal of Environmental Law
- Ludwig Kramer, 'The EU Courts and Access to Environmental Justice' [2015] Oxford University Press
- Ilina Cenevska, 'A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights' [2016] 28(2) Journal of Environmental Law

- Aine Ryall, 'The Aarhus Convention: Standards for Access to Justice in Environmental Matters' [2019] Cambridge University Press
- Ιωάννα Χατζηγιάννη, 'Πρόσβαση στη δικαιοσύνη για την προστασία του περιβάλλοντος: Το έννομο συμφέρον στην Κύπρο υπό το φως της Σύμβασης του Άαρχους και της εφαρμογής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση' [2020] τεύχος 2 Nbonlinegr
- Giacomo di federico, 'THE EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS, 4. The Protection of Fundamental Rights Under the Lisbon Treaty' [2011] 8 Springer
- Steve peers and marios costa, 'ACCESS TO JUSTICE AND THE ROLE OF THE COURT OF JUSTICE: THE CASE OF PRIVATE LITIGANTS' [2016] The case of private litigants (City Law School (CLS) Research Paper No 2017/02), Research Paper No 2017/02
- Miguel Ángel núñez riaño, nicolas anaïs, oscar björkholm, sebastian zivkovic and william yüksel, 'Inuit, Case C-583/11 P of 3 October 2013 and Microban, T-262/10 of 25 October 2011 – A short assessment of ‘locus standi’ for persons in annulment actions' [2014] EuLaworebro
- Alexander kornezov, 'LOCUS STANDI OF PRIVATE PARTIES IN ACTIONS FOR ANNULMENT: HAS THE GAP BEEN CLOSED?' [2014] 73(1) Cambridge University Press
- Ioanna hadjiyianni, 'JUDICIAL PROTECTION AND THE ENVIRONMENT IN THE EU LEGAL ORDER: MISSING PIECES FOR A COMPLETE PUZZLE OF LEGAL REMEDIES' [2021] 58(1) Common Market Law Review
- Ioanna hadjiyianni, 'Multi-Level Governance in Action: Access to Justice in National Courts in Light of the Aarhus Convention and its Incorporation in the EU Legal Order' [2020] Kluwer Law International
- Susana galera rodrigo, 'The right to a fair trial in the European Union: lights and shadows* O direito ao devido processo legal na União Europeia: luzes e sombras' [2015] 2(2) Revista de Investigações Constitucionais
- Mariolina eliantonio, 'The relationship between EU secondary rules and the principles of effectiveness and effective judicial protection in environmental matters: towards a new dawn for the ‘language of rights’?' [2019] 12(2) Review of European Administrative Law
- Charles poncelet, 'Access to Justice in Environmental Matters: Recent Developments' [2012] 14 International Community Law Review

- Αικατερίνη Βακάκη , 'Η προστασία του περιβάλλοντος κατα την ΕΣΔΑ και την ΑΣΔΑ' (ΝΟΜΟΣ+ΦΥΣΗ, 2021) <<https://nomosphysis.org.gr/21461/prostasia-toy-perivallontos-kata-tin-esda-kai-tin-asda/>> 2
- Ioanna hadjiyianni, 'Op-Ed: “Access to Justice in Environmental Matters: The Combined Effects of Article 9(3) of the Aarhus Convention and Article 47 of the Charter of Fundamental Rights (Deutsche Umwelthilfe, C-873/19)” [2022] Eu law live
- ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, 'Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1996)' («Νόμος+Φύση», 3 of April) <<https://nomosphysis.org.gr/7014/i-prostasia-tou-periballontos-kai-i-europax%EF%BF%BDki-sumbasi-dikaiomaton-tou-anthropou-aprilios-1996/>>
- Oana maria hanciu, phd, 'ASPECTS REGARDING THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT' [2017] Law Review
- Andrea longo, Cordella et al v Italy : Industrial Emissions and Italian Omissions Under Scrutiny. in 1 (ed), European papers (4 2019)
- James r may erin daly , HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT (Edward Elgar 2019)
- Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συμβούλιο της Ευρώπης, 'Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη' [2016]

NOMOLOΓΙΑ:

- C- 222/84 Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary [1986]
- OPINION OF ADVOCATE GENERAL SHARPSTON, C-115/09 Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV v Bezirksregierung Arnsberg [2011] 773
- C-240/09 Lesoochránárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky [2010]
- C-115/09 Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV v Bezirksregierung Arnsberg [2011] 289
- Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987
- Case 305/05 Ordre des barreaux francophones et germanophone and Others v Conseil des ministres [2007] 383

- Case T-18/10 Inuit Tapiriit Kanatami and Others v Parliament and Council [2011] 419
- Case 50/00 P Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union (ECJ) [2002] 46
- Case 25-62 Plaumann & Co v Commission of the European Economic Community [1962]
- Case -321/95 P Stichting Greenpeace Council (Greenpeace International) and Others v Commission of the European Communities [1997]
- Case T-141/19 Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union [2020] 179
- C-297/20 P Peter Sabo and Others v European Parliament and Council of the European Union [2021] 24
- OPINION OF ADVOCATE GENERAL JACOBS [2002]
- Case 222/84 Marguerite Johnston v Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary [1986]
- Case 314/85 Foto-Frost v Hauptzollamt Lübeck-Ost [1987] 452
- Case 294/83 Parti écologiste "Les Verts" v European Parliament [1986] 166
- Case T-177/01 Jégo-Quééré et Cie SA v Commission of the European Communities [2002] 112
- Case 50/00 P Unión de Pequeños Agricultores v Council of the European Union 1 (OPINION OF ADVOCATE GENERAL JACOBS) [2022] 197
- OPINION OF ADVOCATE GENERAL SHARPSTON, C-240/09 Lesoochránárske zoskupenie VLK v Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky [2010] 436
- LizeRGlas Janneke h gerards, 'Access to justice in the European Convention on Human Rights system' [2017] Sage Journals
- Case 664/15 Protect Natur-, Arten- und Landschaftsschutz Umweltorganisation v Bezirkshauptmannschaft Gmünd [2017] 987
- Case 106/77 Amministrazione delle Finanze dello Stato v Simmenthal SpA [1978] 49
- C-873/19 Deutsche Umwelthilfe eV v Bundesrepublik Deutschland, [2022]
- Application no 34619/97 CASE OF JANOSEVIC v SWEDEN [2002]
- Application no 4451/70) CASE OF GOLDER v THE UNITED KINGDOM [1975]
- Application no 6694/74 CASE OF ARTICO v ITALY [1980]

- App no 22110/93 Balmer-Schafroth and others v Switzerland [1997]
- Application no 14282/88 CASE OF ZANDER v SWEDEN [1993]
- Application no 27644/95 ATHANASSOGLOU AND OTHERS v SWITZERLAND [2000]
- Application no 36022/97 HATTON AND OTHERS v THE UNITED KINGDOM [2003],
- App no 75218/01 Collectif stop Melox et Mox v France [2006]
- Application no 49230/07 L'ERABLIERE ASBL v BELGIUM [2009]
- CORDELLA AND OTHERS v Italy [2019]
- Applications nos 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05 KOLYADENKO AND OTHERS v RUSSIA [2012] par.221 (EHRR) par.225
- Kyrtatos v Greece [2003]
- Application no 16798/90 LÓPEZ OSTRÁ v SPAIN [1994], Hardy & Maile v United Kingdom [2012] (EHRR)
- Application no 9310/81 POWELL AND RAYNER v THE UNITED KINGDOM [1990]
- GUERRA AND OTHERS v ITALY [1998]
- Application no 16798/90 LÓPEZ OSTRÁ v SPAIN [1994]
- Application no 48939/99 CASE OF ÖNER YILDIZ v TURKEY [2004]
- Application no 55723/00 FADEYEVA v RUSSIA [2005]
- Hardy & Maile v United Kingdom [2012] (EHRR)

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ:

- <https://nomosphysis.org.gr>